

A NÉPI FÖLDMŰVELÉS TÖRTÉNETI-NÉPRAJZI KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANÁHOZ

BALASSA IVÁN

Hosszú út vezetett odáig, amíg a földművelés történeti-néprajzi kutatója lettem. Érdemes ennek az útnak néhány állomását felsorolni, már csak azért is, hátha lehet belőle másnak is tanulni.

A Bihar megyei Bárádon, a Nagy-Sárrét szélén születtem. Gyermekkorom első tizenkét éve itt és a közeli ugyancsak sárréti Bihartordán telt el. Az előbbi faluban a nyírségi származású nagyapám református papként 52 évig szolgálta a gyülekezetet, az utóbbi községben édesapám községi főjegyzőként dolgozott. Mindebből következik, hogy közvetlen munkával kifejezhető kapcsolatom nem volt a földműveléssel. A családi kötelékek azonban ide vezettek. Apai nagyapám Kenderes (Jász-Nagykun-Szolnok m.) határában Kakat-pusztán 4–6 hold földön gazdálkodott és közelebbi családjával együtt kint élt a tanyán. Anyai dédnagyapám Kéken (Szabolcs m.) tehetős gazda, 50–60 hold földdel. Ez azt jelentette, hogy nagyapám és édesapám gyermekkori élményeiket mesélve a földművelés, érdekes módon különösen az aratás, nyomtatás, majd a gépi cséplés sokszor előkerült, és én nagyon élveztem ezeket az elbeszéléseket, melyek ma is élnek bennem.

Ezek még csak erősödtek bennem a nyári látogatások alkalmával. Ekkor érezkelhettem, hogy mit jelent tanyán élni, kis földön gazdálkodni, egyszerű körülmények között a falutól távol lakni. A földből adódó nagyon csekély jövedelmet mint kellett részesaratással kiegészíteni. Mennyivel más volt a szabolcsi rokonság élete, ahol nagy istállóra merőlegesen hatalmas csűr zárta el az udvart, a jószágra béres vigyázott és egy bizonyos jómód sok vonatkozásban érződött.

Személyes élmények otthon is bőven akadtak. Bihartordán a szomszédunkban élő jómódú *Szigeti* család nálam fiatalabb egyetlen fiához, *Károly*hoz jó barátság fűzött. Nemcsak a szekereken játszottunk a színben, forgattuk a csak ritkán használt rostagépet, hanem az eketalyigával kergetőztünk az udvaron. Eleinte sehogy sem értettem, hogy miért nagyobb annak egyik kereke és ezt ő magyarázta meg, hogy a barázdában jár a nagyobbik, míg a kisebb a még felszántatlan földön szalad. A közelünkben lakó és anyai ágon távoli rokonnak tartott *Karalyos Gábor* sokszor felültetett a szekérre, amikor szántani vagy vetni ment, esetleg trágyát hordott (természetesen mindig *ganének* mondta) a közeli földekre. Ekkor láttam először közelről szántást és értettem meg teljesen az eketalyiga különböző méretű kerekeit. Megfigyelhettem a kézi és a gépi vetést, a boronálást és más szántóföldi munkákat.

Nagyapám papi járandóságát (52 kh) az én gyerekkoromban már bérbe adta és így a pontosan meghatározott termékeket minden évben ősszel beszállították. Ezért csak a mennyiséget és minőséget kellett ellenőrizni. Édesapám jegyzői földjét (22 kh) felében munkáltatta, amire azért másképpen kellett vigyázni. Emlékszem, hogy 10–12 éves koromban már kora hajnalban mentem ki a cséplőgéphez, ami nagy élményt jelentett, bár a

bicikli kormányán majd megfagyott a kezem. A tengeritöréskor kellett különösen ébernek lenni. Egyszer a már letörtnek mondott nagy tábla közepén tévelyegtem, amikor egy jelentős területet találtam, amit nem törtek le. Gyermekésszel ezt feledékenységnek vagy felületességnek véltem, de később, mikor a kukoricáról szóló monográfiámhoz az anyagot gyűjtöttem, kiderült, hogy ez gyakran előforduló szokás az 'urakkal' szemben, amit bocsánatos bűnnek tartottak.

Az apai és anyai rokonságnál tett látogatások alkalmával éreztem először, hogy milyen különbség van földműves és földműves között (a paraszt megjelölést nem szívesen használom, mert gyerek- és fiataalkoromban azt rokonaim és ismerőseim egyaránt lealacsonyítónak tartották). Az előbbi helyen a 'tisztos szegénység', az utóbbin a falusi értelmiséghez (pap, tanító, jegyző) közelálló, illetve azzal sok vonatkozásban megegyező életforma volt a jellemző, bár számos hagyományos elemet is megőriztek, olyat is, amit a falusi értelmiség már elhagyott. Feltűnt nekem, hogy az én közvetlen családom sem egyik, sem másik helyen nem örökölt és ezt rögtön meg is magyarázták, hogy ha egy földművescsalád valamelyik gyerekét taníttatja, akkor annak a taníttatás költségeivel az örökséghez való jussát kielégítették.

A tájankénti földművelésben jelentkező különbségekkel is hamar megismerkedtem, hiszen a sárréti sokban különbözött a nyírségitől, de egy-két vonásban a kenderesitől (kunságítól) is. Nagypám jó barátságban volt a helybeli postamesterrel, aki szinte minden este meglátogatta és a beszélgetés közben gyakran előkerült a földművelés is. A postamester egri volt és beszélt a hadaróval történő cséplésről, amit nagypám enyhe kétkedéssel fogadott, és barátja nagyotmondásai között könnyvelte el. Nekem csak akkor jutott eszembe, amikor rövid időre (két év) magam is egri lakos lettem és láttam, hogy Dezső bácsinak bizony igaza volt. Gyerekkorom egyetlen nyaralása Bártfán arra is ráébredtettem, hogy milyen nagy eltérés van a hegyvidéki és az alföldi földművelés között.

Ez néhány olyan tényező, melyek gyerek és kora ifjúságomban a földművelés irányába fogékonnyá tett. Maga a kutatás akkor kezdett érdekelni, amikor 1936-ban beiratkoztam a debreceni Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára magyar-német szakra. Ettől kezdve lettem a 'népnyelv-kutató' Csúry Bálint (1886–1941) tanítványa. Ő javasolta az első alapos beszélgetésünk során, hogy szülőföldemen, a Bihar megyei Sárréten gyűjtsek határrészneveket és a földműveléssel kapcsolatos leírásokat és műszavakat. Erre már 1937 nyarán sor került Bárádon, Szerepen, majd később Nagyrábén, Sárrétudvariban és több más faluban. Az előző kettő helynevei meg is jelentek nyomtatásban. A földműveléssel kapcsolatos első feljegyzéseim Bárándhoz fűződtek, a református egyház tanácstermében *Futó István* kurátor volt az, aki a kérdésbe bevezetett. Többször felkerestem egy borbélyműhelyt, ahol különösen *Szőnyi Mihály* mondott el sok jellegzetes eljárást és annak elnevezését. A hely különösen jónak bizonyult, mert az idősebb generáció, akik a földeken már nem dolgoztak, szívesen tért ide be egy kis eszmecserére. Ezek a gyűjtéseim sohasem jelentek meg és legfeljebb egy szemináriumi dolgozat szintjét érték el.

Csúry Bálint egyetemi előadásaiban és két tanársegédével folytatott beszélgetéseiben 1936–37 tanévben felmerült a *Debreceni Cívisszótár* terve. *Végh József* és *Bakó Elemér* is arra ösztönzött, hogy ennek munkálataiban vegyek részt. Ez a tervek szerint nemcsak az élő, de a történeti szókincset is magába kívánta foglalni. A gyűjtés és a feldolgozás egyaránt a „Wörter und Sachen” elve alapján történt, vagyis a munkaeszköz, a tárgy, az eljárás belső összefüggését vizsgálta annak elnevezésével. Mivel történeti alapon állott, ezért nagy súlyt vetett a változásokra és azok törvényszerűségére. *Csúry Bálint* 1937 őszén megbízott, hogy rendszeresen gyűjtsem a 'debreceni cívisszótár' földművelés

és köznyelv' anyagát. Ezért nemcsak öreg gazdákat kerestem fel, hanem egyidejűleg kutatást végeztem Debrecen város Levéltárában, a Déri Múzeumban. Igaz, hogy történeti és levéltári ismeretekkel nem rendelkeztem, de segítséget igénybe véve igyekeztem több-kevesebb sikerrel a kérdéseket történeti mélységükben feltárni.

A földművelés munkamenetének és szókincsének lejegyzésében két támasztékom volt. Az egyik *Ruszkay Endre: A földműveléssel kapcsolatos műszavak Göncruszán* (Abaúj m.) 1938. Szakdolgozat, kézirat. A másik *Gunda Béla: 1. Gyűjtögető gazdálkodás. 2. Az elvetett búzától a kenyérig*. Budapest, 1939. Mindkét munkának nagyon sokat köszönhetek. Ruszkay benne élt szülőfaluja földművelésében és sok olyan tényezőre felhívta a figyelmemet, melyet másként aligha vettem volna észre. Gunda kérdőíve pedig szélesebb látókört biztosított számomra; kitekintést nemcsak a Kárpát-medencére, hanem sokszor egész Európára.

Csűry Bálint állandó irányításával, *Végh József* és *Bakó Elemér* tanácsaival született meg első könyvem s egyben doktori disszertációm: *A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse*. Debrecen, 1940., melynek kiadását a Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete tette lehetővé. Hadd álljanak itt *Csűry Bálint* értékelő sorai, melyeket visszatekintve túlzónak és nagyon jóindulatúnak tartok szerény munkámra, de további sorsom szempontjából nagyon sokat jelentettek: „Éppen most jelent meg Balassa Iván alapos szókincstanulmánya: A debreceni civis földművelés munkamenete és műszókincse. Benne párezerre tehető cíviszót gyűjtött össze és magyarázott a legmodernebb módszerességgel. Tanulmányában bemutatja a gazdasági eszközök pontos rajzait, a munkamenet legjellemzőbb mozzanatairól fényképeket közöl”.¹

Ugyanakkor *Balogh István*, a Déri Múzeum munkatársa kemény bírálatban részesítette könyvemet, elsősorban történeti oldalról.² Meg kell mondanom, hogy igaza volt és ezt már szóban, írásban, nyomtatásban is többször rögzítettem; sokat tanultam ebből a bírálatból és ha ma a történeti adatokat jobban és pontosabban fel tudom használni, abban *Balogh István*nak is része van.

Ezzel a megelőlegezett útravalóval indultam el és lett néprajzi működésem központi területe a földművelés. Egy-egy táj, település kérdéséhez többször is visszatértem. Az Erdélyi Tudományos Intézet Borsa völgyi kutatásában azt a feladatot kaptam, hogy három falu (Bádok, Kide, Csomafája – Kolozs m.) gazdálkodásával foglalkozzam, de csak a gyűjtés egy részét végeztem el, és a megfogalmazásig nem jutottam el. Székelyföldön elsősorban Erdővidéken (Háromszék-Udvarhelyszék) jegyeztem fel sokat és fényképeztem, de itt meg a háború akadályozta meg, hogy ezt a munkát tovább folytassam és befejezzem. Tiszaigarról (Heves, majd Jász-Nagykun Szolnok m.) rövidebb összefoglalásom a *Kardos László* által szerkesztett tiszai monográfiában jelent meg. Önállóan adtam közre az abaúji Hegyköz földműveléséről szóló könyvem,³ melyet történetileg is sikerült jól alátámasztanom. Írtam egy nagyobb összefoglalást a palócok földműveléséről,⁴ melyhez előzőleg egy kérdőívet is szerkesztettem.⁵

A szántóföldi kapásnövények közül különösképpen érdekelt a *kukorica* (tájnevei: *tengeri, törökbúza, málé*), mellyel már a debreceni földművelésről szóló könyvemben is elég részletesen foglalkoztam. Különösen izgatott, hogy ez az Amerikából származó növény miképpen alakította ki nálunk művelésmódját, szókincsét, miképpen illeszkedett be

---

¹ Csűry B., 1940. 180.

² Balogh I., 1941. 134–140.

³ Balassa I., 1964.

⁴ Balassa I., 1989.

⁵ Balassa I., 1972.

egy évszázadok alatt kialakult mezőgazdasági rendszerbe, hogyan változtatta át a korábban kizárólag ekés művelést ekés-kapás műveléssé. Behatolt a nyomásos gazdálkodásba és lassan szétbontotta annak két- és háromfordulós rendszerét. Nagy változásokat hozott az emberi táplálkozásban, az állati takarmányozásban. Mindez az utóbbi két-három évszázadban zajlott le, ezért nagyon sok részletkérdés könnyebben megfogható, mint az évezredek meghaladó korú gabonák esetében. Itt is használtam levéltári forrásokat, sőt *Szabó T. Attila* még cédulán lévő hatalmas erdélyi szótári anyagát is rendelkezésemre bocsátotta, ugyanígy rendelkezésemre állott a Magyar Nyelvatlasz még csak próbatérképen meglevő hatalmas és az egész Kárpát-medencére kiterjedő anyaga. Így jött létre a kukoricáról szóló könyvem,⁶ melynek megjelentetését az is indokolta, hogy a 20. században vetésterülete többször meghaladta a búzáét. Kezdeményezésemet több más növénymonográfia is követte.⁷

1944 végén a budapesti Néprajzi Múzeumba kerültem, és ott rögtön a földművelési gyűjtemény gondozását bízták rám. Darabról darabra átnézhettem, tanulmányozhattam azokat az ekéket, melyeket *K. Kovács László* (1937) olyan széles körű ismerettel dolgozott fel néhány évvel azelőtt. Számos kisebb-nagyobb tanulmányt, közlést írtam, melyben egy-egy munkaeszközt, tárgyat, eljárásmodot igyekeztem történetileg, az etimológiai eredményeket felhasználva szélesebb összehasonlító keretben vizsgálni. Feldolgoztam többek közt a különböző favillaféléket, nemcsak formájukat, hanem a velük végzett munkát is igyekeztem bemutatni.⁸ Vizsgáltam az aratáshoz kapcsolódó kérdéseket.⁹ A kérébe kötött szálasgabona keresztbe, kalangyába, kepébe történő összerakása során a szélesebb körű összehasonlítás eredményeként egy régebbi számrendszer körvonalai bontakoztak ki, melyeket talán ó-európainak is lehet nevezni.¹⁰ Feldolgoztam a szórás művelését és az ahhoz kapcsolódó lapátokat, melyek a külső körülményeknek megfelelően változtak.¹¹ Máskor a művelet oldaláról közelítettem meg a kérdést, mint a kézzel történő vetés és annak előkészítése esetében.¹²

Különösképpen érdekelt és érdekel az eke és a szántás kérdése és számos részlet-tanulmány után nagy összefoglaló munkám is megjelent.¹³ Ebben régészeti, történeti, néprajzi, agrártörténeti, nyelvészeti és más tudományterületek eredményei alapján próbáltam legfontosabb mezőgazdasági munkaeszközünk történetét két évezreden át megvilágítani.

E munkám előkészítése során szinte valamennyi vidéki múzeumot felkerestem és ekkor láttam, hogy a régészeti koroktól elkezdve milyen hatalmas mezőgazdasági vonatkozású anyagot őriznek. Ennek során ötlött fel bennem az a terv, hogy ezeket szerbeszámba kellene venni és ezért a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban 1962-ben létrehoztam a *Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívumot*. Ebben feldolgoztuk és külső munkatársakkal feldolgoztattuk a magyar múzeumok régészeti, történeti, néprajzi mezőgazdasági vonatkozású tárgyait, fényképeit, továbbá minden olyan ábrázolást, mely a mezőgazdaság valamelyik ágával kapcsolatba hozható. A kartonok száma napjainkban megközelíti a 150 000 (százötvenezer) darabot. Minden kartonhoz nemcsak a leírás, hanem a fényképnegatív és -pozitív is tartozik. A kutatást megkönnyíti a jól követhető

⁶ Balassa I., 1960.

⁷ Bálint S., 1962.; Takács L., 1964.; Kósa L., 1980.; Selmezi Kovács A., 1993.

⁸ Balassa I., 1949.

⁹ Balassa I., 1945., 1947., 1949a.

¹⁰ Balassa I., 1956.

¹¹ Balassa I., 1961.

¹² Balassa I., 1998, 1999.

¹³ Balassa I., 1973.

rendszerben történő elrendezés, mely lehetővé teszi, hogy az egyes kartonokat rövid idő alatt meg lehessen találni. Ma már az adatok nagyobb részét számítógépre vitték át, ami a gyűjtemény használhatóságát még csak növeli. Ezt a munkát sohasem lehet befejezni, mert kisebb gyűjteményekben újabb-újabb értékes tárgyak kerülnek elő, de meg a gyarapodás évenként a múzeumok többségénél rendkívül jelentős.

Próbáltam az ilyen archívum megvalósítását más országokra is kiterjeszteni, mégpedig olyan módon, hogy létrehoztuk a Mezőgazdasági Múzeumok nemzetközi szervezetét és ennek éppen egyik feladata lett volna, hogy a saját országukban a mi tapasztalatainkat felhasználva hasonló gyűjteményt hozzanak létre. Arra gondoltam, hogy a kutatást mennyivel biztosabb alapokra lehetne építeni, ha minden ország múzeumainak mezőgazdasági anyagáról a miénkhez hasonló áttekintéssel rendelkeznenk. Sajnos ez nem sikerült, bár egy-két kezdeményezés elindult, de az eredmények nem teljesedtek ki.

Ezért kénytelen voltam más módszerhez folyamodni. Az Akadémiai Kiadó gondozásában kiadtam német nyelven egy olyan kötetet, mely Közép- és Kelet-Európából tartalmaz földműveléssel kapcsolatos feldolgozásokat¹⁴. Ennek jelentősége többek között abban van, hogy pl. olyan kaukázusi népek (grúz, örmény, azerbajdzsán), melyek saját nyelvükhöz és ősi írásukhoz annyira ragaszkodtak, hogy más módon nem adtak közre, ezért az európai tudomány számára nagyon értékes kutatásaik hozzáférhetetlenek bizonyultak. Most ezzel a kötetel sok érdeklődő igényét kielégítettük, és magam is nagyon értékes összehasonlító adatokhoz jutottam.

A földmégmunkáló kézi eszközöket sem hanyagoltam el, és többször foglalkoztam az ásóval,¹⁵ melynek nemcsak a kertekben, hanem a hegyvidéki földművelésben is jelentős a szerepe. Többször érintettem a kapa kérdését is,¹⁶ mellyel az ekéhez hasonló megmunkálást is lehet végezni. Megpróbáltam tisztázni a borona és a henger történeti néprajzát, formáját és a vele végzett munkát.¹⁷

Többször visszatértem a földművelési munka szervezetéhez nagyobb munkáim egyes fejezeteiben, de külön tanulmányokban is.¹⁸ Egy terjedelmesebb könyvben foglaltam össze az aratás munkaszervezetét, elsősorban a közép- és nagybirtokon a 19. század közepétől a 20. század közepéig.

Évtizedeken keresztül egészen a mai napig foglalkoztat az a kérdés, hogy a honfoglaláskor és az azt megelőző időkből ismerték-e a magyarok a földművelést, milyen lehetett az, és mennyire befolyásolta vagy határozta meg az egész nép életét. Arra a megállapításra jutottam, hogy a 7–10. században a magyarság rendelkezett bizonyos földművelési ismeretekkel, ha az ezzel foglalkozók nem is képezték az egész nép meghatározó rétegét.¹⁹ E kérdés vizsgálatának az a jelentősége, hogy igyekszik választ adni arra a kérdésre is, vajon elődeink a népvándorlás többi népeivel ellentétben hogyan maradhattak fenn a Kárpát-medencében és képezik napjainkban is a legnagyobb lélekszámú egységet.

Életemből csaknem hat évet töltöttem Tokaj-Hegyalján, Sárospatakon, mint a Rákóczi Múzeum igazgatója, és több vonatkozásban foglalkoztam e vidék földművelésének kérdéseivel is.²⁰ Legtöbbet mégis Tokaj-Hegyalja világhírű szőlőművelésével és borá-

---

¹⁴ Balassa I., (szerk.) 1972.

¹⁵ Balassa I., 1973, 1993.

¹⁶ Balassa I., 1960.

¹⁷ Balassa I., 1991, 1998.

¹⁸ Balassa I., 1955, 1985, 1985/a.

¹⁹ Balassa I., 1970, 1971, 1972, 1990.

²⁰ Balassa I., 1964.

szatának kutatásával töltöttem, melynek eredménye több részletközlés után egy terjedelmes könyvben²¹ született meg. Ebben a középkortól kezdve napjainkig igyekeztem a kérdést vizsgálni, de a témáról bizonyára lesz még sok mondanivalója az utánam következő nemzedéknek is.

A munkaeszközök állottak kutatásaim középpontjában és különösen foglalkoztatott azok változása, fejlődése, a folyamat gazdasági, társadalmi és szellemi rugói, lehetőleg mindig összehasonlítva Európa bennünket körülvevő és távolabbi országaival. Az egyszerű, sokszor maguk készítette szerszámokat bonyolultabbak váltották fel és az emberi munkaerőt az állatok, majd később a gőz és a motor segítette. Az emberi tudás és értelem egyre nagyobb, helyesebben más feladatokat kapott a földművelésben is.²²

A magyar földműveléssel kapcsolatos munkásságom, melynek egy kis része idegen, elsősorban német és angol nyelven is megjelent, felkeltette az európai szakemberek érdeklődését. Ezért megválasztottak a Koppenhágában működő és az egész világra kiterjedő Mezőgazdasági Munkaeszközök Történeti Kutatás Titkársága rendes tagjának, majd az elnökségben is helyet kaptam. Így a világ ekeutatóinak többségével kapcsolatba kerültem, ami elsősorban azért fontos, mert olyan kisebb-nagyobb dolgozatokhoz juttattam hozzá, melyek hazánkba el se kerültek. Amikor a Herder-díjat (1980) megkaptam, akkor annak indokolásában többek közt ezek olvashatók: „A kitüntetett legfőbb érdeme a magyar anyagi kultúra kutatása, legfőképpen a földművelés és az eke sok cikkben és könyvben való tanulmányozása”. Hasonló megállapítás olvasható a Dán Királyi Tudományos Akadémia és a Svéd Király Gusztáv Adolf Tudományos Akadémia rendes, majd tiszteletbeli taggá választásomról szóló határozatban is. Mindezek arra köteleztek, hogy eddigi kutatásaimat nemzetközi, főleg európai területre egyre jobban kiterjesszem.

Nemzetközi vonatkozásban az eke és a szántás kérdését ismerem a legjobban; az erre vonatkozó ismereteket *Paul, Leser* (1931) nagyon régen foglalta össze és azóta hatalmas adatmennyiség gyűlt fel. Ezek új fejlődési utat és még csak nem is sejtett összefüggéseket rejtenek; éppen ezért arra gondoltam, hogy egy új európai, esetleg eurázsiai összefoglalást próbálok elkészíteni erről az alapvető szerszámról. Ehhez a megfelelő irodalom jórészt rendelkezésemre állott, alkalmam volt a környező államokon túl Dániában, Svédországban, Finnországban és máshol is hosszabb-rövidebb kutatásokat végezni, néhány részletkérdést tanulmányokban is kidolgoztam.²³

Két hatalmas munka megírásának lehetősége állott előttem: 1. *A magyar szántó-földi földművelés történeti néprajza*, 2. *Az eke és szántás története Euráziában*. Mindkettővel egyszerre nem lehetett foglalkozni, és viszonylag csekély lehetőség mutatkozott arra, hogy mindkettőt be tudjam fejezni. Ezért elhatároztam, hogy az előbbit próbálom megvalósítani és kiadásra előkészíteni, mert ezt tartom a magyar néprajztudomány számára fontosabbnak.

Évtizedek alatt hatalmas mennyiségű adat gyűlt össze, és jelentős gyarapodás következett be a mások által közreadott irodalomban is. Ezért elhatároztam, hogy az egyes fejezeteket nem sorrendben dolgozom ki, hanem aszerint, hogy melyik érett meg legjobban az összefoglalásra és nem utolsósorban azt is mérlegeltem, hogy melyik számára kínálkozik kiadási lehetőség. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy ha valamilyen ok miatt a munkát nem tudnám folytatni, akkor a részeredmények nem vesznek kárba, hanem a további kutatás rendelkezésére állanak.

---

²¹ Balassa I., 1991.

²² Balassa I., 1979.

²³ Balassa I., 1973, 1975, 1976, 1983, 1986.

A továbbiakban azt mutatom be, hogy milyen forrásokat milyen módon használtam és milyen tudományok vonatkozó eredményeit igyekeztem munkámban hasznosítani. Tehát a saját szemüvegemen át nézem a forrásokat és nem kívülről, amint azt – nagyon helyesen – *K. Kovács László* (1948) tette, amikor nagyjából tanulmánya megjelenéséig áttekintette az addig megjelent irodalmat; *Tálas István* (1955) felmérte, hogy mi minden történt a néprajz e szektorában és milyen munkálatok indultak meg az 1950-es évek elejétől kezdve. A két alapvető összefoglalás elsősorban a néprajz eredményeivel foglalkozik és kevésbé veszi figyelembe a társtudományok népi földműveléssel kapcsolatos utalásait, eredményeit.

A néprajztudományban *Györffy István* nemcsak hangoztatta a történetiség fontosságát, hanem azt számos munkájában alkalmazta is. *Tálas István* ezt még csak jobban megerősítette és eljutottunk odáig, hogy napjainkban a néprajzot a történeti tudományok között tartják számon, és ez a folyamat elsősorban a 20. század második felében erősödött meg. Ehhez járult az a törekvés is, hogy sokan dolgozunk ezen a területen olyanok, akik a más tudományszakok eredményeit is igyekeznek felhasználni. Mindez felfogásom szerint a néprajznak csak egy irányzatra, mely mellett más kiindulóponttal rendelkező és más módszerrel dolgozó irányzatok ugyancsak jelentős eredményeket érhetnek el.

Az alábbiakban a magyar földművelés történeti-néprajzi kutatásának általam használt legfontosabb forrásait sorakoztatom fel, melynek során egy-egy csoportot inkább csak jelzésszerűen néhány munkával, illetve jellegzetes adatalappal mutatok be. Ezekhez más kutatóknál még ugyanazon téma esetében is különböző további csoportok kapcsolódhatnak. Természetesen nem tudok a szerzők közül mindenkire hivatkozni, akik e kutatási területen munkálkodnak, mert hála Istennek, ma már olyan szép számmal alkotnak, hogy valamennyiük felsorolása egy ilyen személyes vonatkozású beszámolóban aligha lehetséges; ezért szíves elnézésüket kérem.

A FORRÁSOK

A magyar szántóföldi földművelés történeti néprajzának áttekintéséhez sokféle forrást, feldolgozást, leszűrt eredményt használtam fel. A legrégebbi korszakokban a régészet sietett segítségemre, de csak akkor, ha a szerszámok fémből, elsősorban vasból készültek. Ezeket az írott adatok egészítették ki, melyek általában nagyon szűkszavúak, éppen ezért a szavakat a nyelvtudomány, az etimológia módszerével kellett megvizsgálnom, hogy használható eredményhez jussak. A 16. század második felétől a levéltári források jelentősen megszorodnak és az összeírások sok mindent elárulnak a mezőgazdasági termelés mennyiségéről, kevesebbet annak módjáról. A 17. század második felétől már szórványosan felbukkannak a földműveléssel foglalkozó szakkönyvek, melyek a következő század végén szaporodnak meg, amikor az önálló munkák mellé egyre növekvő számban a folyóiratok is csatlakoznak. A sorban utolsónak említtem az agrártörténeti feldolgozásokat és az 1920-as évektől a néprajzi feldolgozott, kiadott és kéziratos forrásokat, melyek száma igen jelentős, különösen, ha a néprajzi és nyelvjárási atlaszokat is hozzászámítom.

A régészet

A régészet korábbi szakaszában a művészettörténethez állott közel, ezért a mezőgazdasági és ipari termelés eszközeit, ha fel is tárta, de annak feldolgozására ritkán vál-

lalkozott. Ez magyarázza azt, hogy a rendkívül nagy terjedelmű irodalomban csak elvétve találjuk egy-egy mezőgazdasági eszközelet bemutatását, illetve annak a feldolgozását. Ezek ásatói és közreadói között a néprajz képviselőit vagy legalábbis e tudomány iránt érdeklődőket találunk. *Ecsedi István* (1931), *Szabó Kálmán* (1938), mint néprajzkutató ismert. Tőle származik az első nagyobb terjedelmű összefoglalás, melyben a földművelési eszközök nagyobb teret kaptak. Miután *László Gyula* (1944) felvetette annak lehetőségét, hogy a honfoglaló magyarság egy rétege földműveléssel is foglalkozott, e területen is megindult az alaposabb kutatás.

Az eddigi leleteket leírással és rajzokkal *Müller Róbert* foglalta össze és értelmezte azokat nélkülözhetetlen munkájában: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig* 1–2. Zalaegerszeg 1982. Ebben nemcsak több mint kétezer tárgyat sorol fel, hanem az egyes tárgyakat, eszközöket bemutatja, feldolgozza és összehasonlító irodalom segítségével el is helyezi Európában. Ez olyan kézikönyv, amelyet nem igen találunk más országokban. Mindenképpen érdemes lenne valamelyik világnyelvre lefordítani.

Néhány jelentős, a régészeti korokra vonatkozó feldolgozás lehetővé teszi az összehasonlítást. Számunkra nagyon fontos *Dovzsenok, V. J.* (1961) kiváló könyve az órosz földművelésről a legrégebb korszakoktól kezdve a 13. századig. *Kirjanov, A. V.* (1955, 1958) összefoglalásai a volgai bolgárok földműveléséről nélkülözhetetlenek. A Balkánon *Bratanić, B.* munkássága kiemelkedő ebben a vonatkozásban, továbbá a bolgároknál *Vakarelski, Chr.* írt a legtöbbet a földművelés kérdéséről. A lengyeleknél *Podwińska Z.* (1962) könyve nyújt sok segítséget, míg az egykori Csehszlovákia területén *Beranová, M.* (1957) bibliográfiája és könyve legjelentősebb. Ma már elmondhatjuk, hogy a kutatásnak nemzetközi folyóirata is van, a *Tools and Tillage*, mely Koppenhágában jelenik meg.

A régészethez csatlakozik két fontos tudományág, mely a magyar földművelés legrégebb korszakainak feltárásában sokat segített. Ezek bár nem tekintenek hosszú múltra vissza, már eddig is jelentős eredményeket értek el.

Az *archeozoológia* magyarországi megindítása *Hankó Béla* (1937) nevéhez fűződik, de az ásatások állatcsont-maradványainak nagyméretű összegyűjtése és feldolgozása *Bökönyi Sándor* érdeme (1961, 1968, 1969), aki kimagasló eredményeket ért el. Ezen az úton indult el *Matołcsi János* (1973, 1975), aki csaknem egy évig tartó Szovjetunió-beli kutatóútján próbálta felderíteni a múzeumok raktáraiban azokat a régészeti állatcsontleleteket, melyek a honfoglalás előtti magyarsággal hozhatók kapcsolatba.

Az *archeobotanika* kibontakozásának nagy nehézsége, hogy ha az apró gabonaszemek meg is őrződtek pl. egy sírban vagy telephelyen, könnyen elkerülhették az ásató régész figyelmét. A magyarországi gabonamag-leletek feldolgozásában jelentős munkát végzett *Tempir, Zdanek* (1964), a Magyar Nemzeti Múzeum anyagának feldolgozásával. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum jól rendezett gyűjteménye is értékelésre került,²⁴ de még nagyon sok az eddig feldolgozatlan gyűjtemény. Ha a magyarok dél-orsz. vonulási területén előkerült gabonamagvakat is megismerhetjük, akkor hozhat az összehasonlítás jelentős eredményeket a magyarság korai földművelésével kapcsolatban.

---

²⁴ *Hartyányi B.–Nováki Gy.–Patay Á.*, 1968.

Történelem és etimológia

Az frott és kiadott történeti források a munkaeszközökre, a velük végzett munkára, a művelési módokra viszonylag kevés adatot tartalmaznak. Sokszor csak egy szó fordul elő, de ha azt az etimológia módszereivel tanulmányozzuk, akkor már használható eredményhez juthatunk, különösen a feltételezett származás tekintetében.

Rendszeresen használtam a *Magyar nyelvtörténeti szótárat* (NySz), a *Magyar Oklevél Szótárat* (OkLSz), a *Háromszéki Oklevél-Szójegyzéket*²⁵ és néhány más szógyűjteményt, ezek között különösen a *Régi Magyar Glosszáriumot* (RMG). Nagyon sokat jelentett számomra *Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SZT) 1–9. kötete (A–Op), melyben az elkövetkezendő kötetek szövegeiből is a példamondatokban sok mindent meg lehetett találni. Számos kéziratot összeírást, leltárt és kisebb számban ezek kiadásait is felhasználtam.

Viszonylag kevés az olyan nyelvtudományi munka, mely a földművelés szókincsének eredetével foglalkozik, ezek megállapításait, ha azokkal egyetértettem, mindig bedolgoztam munkámba. Elsősorban szláv vonatkozásban *Kniezsa István* (1955), ötörök esetében *Gombocz Zoltán* (1912) és *Ligeti Lajos* (1986) megállapításait tekintettem irányadónak. Az etimológiai kérdésekben *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESZ), illetve annak újabb eredményeket is feldolgozó német kiadása *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng) jelentette számomra a legfontosabb nyelvészeti folyóiratokat is. Ahol erre mód és lehetőség kínálkozott, ott elsősorban a környező országok szótárait és etimológiai forrásait is segítségül hívtam.

A mezőgazdasági irodalom

A magyar mezőgazdasági irodalom az olaszhoz, némethez, de még a lengyelhez vagy a csehhez viszonyítva magyar nyelven viszonylag későn indult meg. Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy kiváló munkák latin nyelven, mint egész Európában, nálunk is rendelkezésre állottak. Ezek anyanyelvre történő lefordítását későn vagy egyáltalán nem végezték el, míg pl. *Crescentius* egész földrészünkön elterjedt alapvető munkáját lengyelre 1571-ben átültették és kiadták.

A legkorábbi nálunk megjelent mezőgazdasági könyvek általános európai mintát követtek, amikor a naptárat követve sorolják fel a mezőgazdasági teendőket. Ilyen *Lippay János* 1662-ben megjelent naptára, mely 1753-ig számos kiadást ért meg. Ez a forma tovább élt és *Nagyváthy János* a Festetics-birtokok számára készült instrukcióiban éppen úgy ezt a bemutatást használta, mint *Veszelszky Antal* 1799-ben kiadott Százszentűs Kalendáriumában. A 19. századi folyóiratokban a földművelési ismeretek ilyen formában történő közlése gyakran előfordul, de alkalmanként ma is találkozunk e módszerrel, különösen a kertészetre vonatkoztatva.

Bél Mátyás (1684–1749) az első magyar földművelés jellegzetességeit, táji tagozódását *Notitia Novae Historico geographica...* című munkájában (1735–1742) tizenegy vármegyéből összefoglalja, de kéziratot dolgozta meg még további területeket is érintettek, melyekből részfordításokat adtak csak közre. Különösen jelentős *Tractatus de Re Rustica* című kéziratban maradt műve, melyben elsőként kísérel meg a magyar mező-

---

²⁵ Bogáts D., 1943.

gazdasági ismeretek összefoglalását.²⁶ A gondos fordítás lehetővé teszi, hogy a magyar néprajzkutatás ezt a munkát szélesebb körben használja.

A 18. század utolsó negyedében a nyugaton már egy évszázada virágzó ún. *gazda-irodalom* (Hausvater-literatur) példája nyomán a század utolsó negyedében néhány kiváló munka keletkezett. Ezekben a római kori szerzők tapasztalatai éppen úgy helyet kaptak, mint a nyugati országok (főleg angol és német nyelvterület) legújabb eredményei. A hazai eljárásmodokat, tapasztalatokat bőségesen közlik ritkábban pozitív, de gyakrabban negatív értékeléssel. A mezőgazdasági irodalom fellendülését elősegítette, hogy a Nagyszombatból Pestre költözött egyetemen mezőgazdasági tanszéket is szerveztek és annak első tanára, Mitterpacher Lajos (1734–1814) kiadta *Elementa rei rusticae...* (1777–1794) című összefoglaló munkáját.

A 18. század végének és a 19. század elejének egyre gyarapodó mezőgazdasági irodalmából érdemes néhány tudós gazdát kiemelni, akiknek munkáit az agrártörténeti és agrárnéprajzi kutatás is haszonnal forgathatja. Ezeket magyarul írták, ritkábban németül, de akkor magyarra is lefordították.

Tessedik Sámuel (1742–1820) fő műve először németül jelent meg, de két év múlva (1786) magyarul is napvilágot látott: *A Paraszt ember Magyarországon Mitsoda és mi lehetne...* címen. Ebben a mezőgazdaság helyzetét rajzolja meg Szarvason (Békés m.) szerzett ismereteire támaszkodva, de megállapításai lényegében az egész Dél-Tiszántúlra érvényesek. Részlettanulmányai közül érdemes megemlíteni azt, mely a szikes talajok javításával foglalkozik (1804).

Nagyváthy János (1755–1819) Miskolcon született, de iskoláit Sárospatakon járta; számos külföldi út után a Festetics-birtokok jószágkormányzója. Alapvető munkája 1791-ben jelent meg: *A szorgalmatos mezei gazda* címhez ezt is hozzáfűzte: *A Magyarországon gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül*. Ez azt mutatja, hogy a sok külföldi és sokszor a mienknél korszerűbb ismereteken kívül, a hazai gyakorlatnak is nagy figyelmet szentel. Ez a fontos munkája, más könyvei, számos kézírata a történeti-néprajzi földművelés-kutatás fontos források a 18. század második felére vonatkozóan.

Kisszántói Pethe Ferenc (1762–1832) Szabolcsban született, majd a Debreceni Református Kollégium diákja. Fiatalkori ismeretei a Tiszántúlról származnak, de sokat járt külföldön, később a Keszthelyi Georgikon tanára, gazdaságának vezetője, kitűnő szervező. Gyakran használtam háromkötetes kiváló munkáját: *Pallérozott mezei gazdaság*.²⁷ Bevezetőjében megírja, hogy a mezőgazdasági ismereteket „a nemzet állapotához szabva...” adja elő. A hazai gyakorlatot nemcsak ismerte, hanem annak számos elemét továbbfejleszthetőnek is tartotta. A fentén kívül más munkáit is haszonnal forgattam.

A 19. század első felében a mezőgazdasági irodalom kivirágzott. Ebből érdemes a sok közül két irodalmi munkásságot kifejtő gazdát kiemelni, már csak azért is, mert munkásságukat jól lehet tájhoz kötni. Az egyik *Balásházy János* (1797–1857), aki Sátorajújhelyen és Sárospatakon (Zemplén m.) nevelkedett ugyan, de életének második részét Debrecenben töltötte, ezért: *A háztartás és mezei gazdaság tudományáról* (1838) írt kétkötetes munkája rengeteg debreceni és tiszántúli adatot foglal magába. Ugyanebben az évben jelent meg *Milotai Ferenc: Az erdélyi gazda kézikönyve...*, melyben harminc év gazdatiszti és jószágkormányzói tapasztalatait foglalja össze, melyet Teleki József gróf birtokain szerzett.

---

²⁶ Wellmann I., 1984.

²⁷ Kisszántói Peth F., 1805–1814.

Csaplovics János (1780–1847) kétkötetes német nyelvű könyvében²⁸ a földműveléssel kapcsolatban is számos megfigyelést rögzített. Az 1855. évben két fontos forrás is megjelent. Az egyik *Stephens, Henry: The Book of the Farm* (1845, 1852), melyet *Korizmic László–Benkő Dániel–Morócz István: Mezei gazdaság könyve* 1–6. Pest 1855–1868. címen a „hazai körülményekre alkalmazva” lefordított és kiegészített, többek között először sorolta fel a „Gazdasági intézetek és egyesületek”-et, továbbá „Gazdasági irodalom” címen szakonként tekinti át a magyar mezőgazdasági könyvészetet és értékeli eredményeit. A másik általam is sokat forgatott könyv *Galgóczy Károly* (1823–1916): *Magyarország, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája* (1855). A hatvanas évek második felétől meginduló Statisztikai Évkönyvek agrártörténelileg és néprajzilag is jól hasznosítható adatsorokat tartalmaznak.

A 19. század utolsó negyedétől kezdve megszaporodnak a mezőgazdaság-történeti munkák, sőt az első országos összefoglalás is megjelent. *Wenzel Gusztáv* (1812–1891): *Magyarország mezőgazdaságának története* (Bp. 1887). Majd a millennium és a századforduló táján *Magyarország Vármegyéi és Városai* sorozatban az adott megye gazdaságtörténetéről különböző szintű összefoglalásokat találunk. A mezőgazdaság története sokáig sem színvonalban, sem mennyiségben nem érte el a politikatörténet-írást. A 20. században már számos kiváló gazdaság- és agrártörténész munkálkodott. Ezek közül kettőt is kiemelek. *Domanovszky Sándor* (1877–1955) saját és tanítványai munkássága széles körre kiterjedt. Különösen nagy jelentőségű a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből* nagyobbrészt általa szerkesztett sorozat, melyben egy-egy uradalom történetét dolgozták fel tanítványai. *Szabó István* (1898–1969) inkább a parasztság mezőgazdaság-történetével foglalkozott, erre és a mezővárosok, falvak kutatására nevelte tanítványait, akik az utóbbi évtizedekben az agrártörténeti kutatás derékhadát képezték. Az *Agrártörténeti Tanulmányok* 1975-ben indult meg,²⁹ és eddig 20 kötete látott napvilágot változatos témákkal, magas tudományos szinten.

A legújabb évtizedekben korszakokra, illetve az agrártörténet nagyobb egységeire összefoglalások is jelentek meg. A két háború közötti időszakon kívül,³⁰ általánosabb összefoglalások is napvilágot láttak. Így *Gaál László* jeles munkája³¹ a növénytermelést mutatja be. 1982-ben a mezőgazdaság történetéről egyetemi tankönyvet is adtak ki,³² mely a különböző mezőgazdasági egyetemeken és főiskolákon szabadon választott előadások alapjául szolgált.

A mezőgazdasági források felkutatása során nagy segítséget jelentettek a különböző bibliográfiák. Több olyan is akadt, melyeket még a gyűjtés alatt használhattam. Némelyik forrásnak a megtalálása nem kis utánajárást okozott, némelyiket csak másolatban tudtam megszerezni.

Fontosak voltak azok a bibliográfiák, melyek a folyóiratokat is felölelték: *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvésze* 1–8. Budapest 1934–1968. adott sok fogódzót. *I. Tóth Zoltán* (szerk.): *Magyar történeti bibliográfia* 2. kötet. Gazdaság. Budapest 1952. éppen úgy nagyon sokat jelentett, mint *Sándor István: A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1850–1870.* Budapest, 1977. Ez utóbbi a mezőgazdasági cikkeket, tanulmányokat és könyveket is az adott korszakból magába foglalja. Sok haszonnal forgattam *Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba.* 1–3.

---

²⁸ *Csaplovics J.*, 1829.

²⁹ Szerk. *Hoffmann T., Gunst P.*,

³⁰ *Gunst P.*, 1970.

³¹ *Gaál L.*, 1978.

³² Szerk. *Gunst P.–Lökös L.*, 1982.

Budapest 1951–1958. A 18. századra *iff. Bartha János* (1973) jeles munkája nyújtott sok segítséget. Ezekon kívül számos helyi, helytörténeti bibliográfiát használtam, melyek egy-egy táj adott kérdéseiben igazítottak el.

A folyóiratokkal kapcsolatban *Turányi Kornél: Mezőgazdasági szakfolyóirataink bibliográfiája* 1. 1796–1899. Budapest 1958. volt számomra a legfontosabb, de e sorozat másik két kötetét is forgattam. A magyar nyelvű mezőgazdasági folyóiratok elindítója *Pethe Ferenc* (1763–1832), aki 1796-ban három különböző és egymás után megjelenő folyóirattal is kísérletezett: *Gazdaságot Tzélzó Újság*, Bécs (GTU), melynek bevezetőjében a földművelést 'a' leg-első Mesterség'-nek nevezi. Ezt megelőzte a *Magyar Újság*, mely Magyar és Erdély Országban a' Mezeigazdaságot, és Szorgalmatosságát erányozza. Bécs (MU). Az előbbiből 7, az utóbbiból 24 szám látott napvilágot. A *Vis'gálódó Magyar Gazda* 1796–1797. Bécs (VMG) 63 számában nagyon sok számomra is használható cikk maradt fenn. A fentieknél sokkal fontosabb az ugyancsak *Pethe* szerkesztette *Nemzeti Gazda*, mely 1814–1815-ben Bécsben, 1816–1818 között Pesten jelent meg (NG) összesen több mint három és fél ezer lapon; egy-egy esetben ábrázolást is találunk benne.

Az 1820-as évek legjelentősebb, bár a szakirodalomban kevésbé használt folyóirata a *Mezei Gazdák Barátja* Pest 1824–1825, 1829–1832, *Angyalffy Mátyás András* (1776–1839) szerkesztésében (MGB). A nyugati szakemberek munkáinak fordítása mellett különösen jól használható vidéki levelezése, melyben papok, tanítók, gazdatisztek, birtokosok mondják el a helyi eljárásokat és ismereteket.

Mezőgazdasági jellegű cikkeket, tudósításokat találunk olyan általánosabb folyóiratokban is, mint a *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1841. Pest, melynek havonta egy száma jelent meg (TGy). A *Kémlő* 1836–1837. Pest. Szerk.: *Balla Károly* (Ké). Ez elsősorban az iparral és kereskedelemmel foglalkozott, de a mezőgazdaságon is rajta tartotta a szemét. Bizonyos mértékben hasonló felfogású az *Ismertető összművészetben, gazdaságban és kereskedésben* Pest 1839–1841. Szerk.: *Borsos Márton, Rumi Károly* (Is).

Nagyon sok számomra is jól használható cikk, közlés található a *Magyar Gazda* 1841–1848 Pest. című folyóiratban. Szerkesztői: *Kacskovics Lajos, Török János* (MG). A *Magyar Gazdasági Egyesület* adta ki. Az 1848. évi egyik füzetében az októberi és novemberi számok elmaradását így indokolták: „... a szerkesztőségnek minden hivatalnokai táborba szálltak”. Ugyanezzel a címmel még számos folyóirat jelent meg a későbbi időkben, de ezeket csak alkalmasszerűen használtam (vö. *Turányi Kornél* 1958. 66–68.). *Gazdasági Lapok* Pest, Budapest 1849–1880. Szerk.: *Korizmic László* (1816–1886), *Morócz István* (1816–1881) (GL). Az első lap, mely a szabadságharc leverése után újra indulhatott. Elsősorban a nagybirtokosoknak szólt, de leírásai, tudósításai közül többet magam is értékesíteni tudtam. Inkább a kisbirtokosoknak jelent meg a *Falusi Gazda* Pest, Budapest 1850–1895. Szerkesztői közül érdemes megemlíteni: *Fényes Elek, Érkövy Adolf, Galgóczy Károly* nevét (FG). Főleg a korai évfolyamokat tanulmányoztam.

Erdélyi Gazda Kolozsvár 1869–1944. számos szerkesztő gondozásában adták ki egy év kihagyással (1919). A 19. századi számaiban találtam számomra hasznosítható adatokat (EG). Rövid ideig melléklete az *Erdélyi gazdaságtörténeti Szemle* Kolozsvár 1897–1898. Szerk.: *Tokaji László* (EGSz). Tanulmányokat és forrásértékű közléseket találni füzeteiben.

Sokszor fedeztem fel a kertészeti folyóiratokban is olyan közléseket, melyeknek adatai a szántóföldi földművelésre vonatkoztak. Így pl. *Kertészgazda* 1865–1873. Pest (KG); *Kertészgazda s a nép kertésze* 1867–1868. Pest.

A folyóiratok sorában még két történeti tartalmút kell megemlítenem, melyeket a legjobban tudtam használni. Az egyik a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1894–1906. Budapest. Szerkesztők: *Paikert Alajos, Tagányi Károly, Kováts Ferenc*. Évente tíz számban jelent meg, a kiváló tanulmányokon kívül jó forrásközléseket is tartalmaz (GTSz). *Agrártörténeti Szemle* 1957-től Budapest. Főszerkesztő *Lázár Vilmos*, majd *Hoffmann Tamás*, szerkesztő: *Belényesy Márta, Hoffmann Tamás, Gunst Péter, Szakács Sándor*. Az MTA Agrártörténeti Bizottságának folyóirata (Asz).

Néprajz

A földművelés néprajzi kutatása viszonylag későn indult meg és azt messze megelőzte a népművészet, a halászat, az állattartás feltárása. Ezeken a területeken a népi kultúra őstörténeti gyökereit mélyebben érezték a kutatók, mint a földművelés esetében. *Jankó János* (1868–1902) egy-egy tájat bemutató munkáiban (1892, 1893, 1902), ha érintőlegesen is, de foglalkozott a földműveléssel. *Bátky Zsigmond* volt az (1900), aki a sarlóról szóló kis cikkével a munkaeszközök kutatását elindította. Tudjuk azt, hogy *Jankó* az *Évezredes Kiállítás Néprajzi Falujában* (1896) már szeretett volna egy munkaeszközöket bemutató kiállítást szervezni, de ez nem sikerült.

A *Jankó* által elkezdett és *Bátky* által befejezett és kiadott: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* (1906) a *Gazdálkodás* címszó alatt 13 táblán mutatja be a földművelési szerszámokat és megállapítja: „Szerszámfajtajában szegények, de formában gazdagok vagyunk” (31). Egy táj földművelésének néprajzi igényű feltárása *Gönczi Ferenc* (1914) nevéhez fűződik. *Bátky* a földművelés kutatásának fontosságát a két háború között is hangoztatta, amikor *Györffy István* (1928) aratásról és nyomtatásról szóló korszakot jelző munkáját ezekkel a szavakkal adta közre: „Mezőgazdaságunknak, mint a *pásztorérettel* idestova egyidős és egyértékű *ősfoglalkozásunknak* néprajzi szempontból való tanulmányozása, eleddig sajnálatosan hátra maradt. Kétségtelen pedig, hogy ebben a munkakörben, úgy fajunk múltja, mint az egyetemes, összehasonlító néprajz javára egyaránt felhasználható becses tanulságok rejteznek”. A szélesebb körű kutatás megindulását ettől kezdve számíthatjuk, melyet kitűnő összefoglalásában *K. Kovács László* 1948-ig, majd *Tálas István* 1955-ig értékelt, de igazán jelentős eredmények jórészt ezután születtek. A már említett bibliográfiákon túl teljes néprajzi könyvészet felmérésével rendelkezünk 1945–1960 között két kötetben.³³ 1971-től kezdve 1988-ig a *Néprajzi Hírek* közölte az éves néprajzi bibliográfiát,³⁴ majd 1989-től a kiadást a Néprajzi Múzeum vette át.

Györffy István (1928) az alföldi aratást és nyomtatást bemutató munkája után számos, a magyar nyelvterület más és más tájairól szóló, ezt példaként követő tanulmány jelent meg.³⁵ Egy munkaeszköz sokoldalú feldolgozására *K. Kovács László* (1937) mutatott példát. Ez az ekéről szóló monográfiája németül is megjelent és bekerült az európai néprajz vérkeringésébe.

A munkaeszközök, egyes műveletek leírása mellett a táji monográfiák is feltűntek. A sort *Kiss Lajos* (1929) Nyírségről szóló összefoglalása nyitotta meg. *Györffy István* (1934) a matyók mezőgazdaságát mutatta be, míg a Néprajzi Múzeum közös gyűjtőútjai

³³ Szerk. *Sándor I.*, 1965, 1971.

³⁴ *Serfőzőné Gémes M.*,

³⁵ *Morvay Gy.*, 1929.; *Nyárády M.*, 1930.; *Turi-Mészáros I.*, 1931.; *Gunda B.*, 1933.

közül a szokolyai (Hont m.)³⁶ és a pusztafalusi (Abaúj m.)³⁷ jelentett nyereséget. Két könyv terjedelmű gyűjtés kiadását a debreceni *Csúry-népryelvkutató iskola* tanítványai próbálták meg. Az egyik Debrecen,³⁸ a másik a burgenlandi Felsőőr földművelését³⁹ dolgozta fel. 1934-ben *Györffy István* vállalkozott arra, hogy a magyar földművelésről feltárt ismereteket a Magyarság Néprajzában összefoglalja. Ez a főbb vonalaiban ma is helytálló tanulmány minden további részletes vagy teljes áttekintésnek alapját képezte.

A második világháború után a földművelés néprajzi kutatása megélné, és számos olyan eredményt ért el, amit az európai néprajz is számon tart. Bár ezeket valamennyit igyekeztem használni, de tételes felsorolásuk itt lehetetlen, ezért meg kellett elégednem azzal, hogy tartalmi, módszertani osztályozást követve próbálom a legfontosabb eredményeket megmutatni.

A történeti irányzat *Györffy Istvánt* követve mind nagyobb területet hódított és ebben a skandináv példák is segítettek. *Belényesy Márta* egy egész munkaközösségre támaszkodva okleveles források alapján tekintette át a magyar földművelést a 14–15. században, de időnként a későbbi időszakokra is találunk útmutatásokat (1954–1955, 1955, 1958, 1960). A korábbi korszakokra *Györffy György* (1963–1987, 1987) és *Szabó István* (1966, 1969, 1975) műveiben találjuk a legtöbbet. Ma már alig akad olyan földművelést bemutató néprajzi munka, mely ne igyekeznék a közelebbi vagy távolabbi korok forrásait is felhasználni.

A munkaeszközök kutatása különösképpen megélné, de azoknak nemcsak formáját vizsgálták, hanem alkalmazását is bemutatták. *Kós Károly* az Erdélyi Nemzeti Múzeum faekéit (1947) dolgozta fel, *Balassa Iván* (1949) a különböző favillákat osztályozta, míg *K. Kovács László* (1950) a hazai csépfarmákat elemezte, majd ugyanezt tette néhány évtizeddel később *Paládi-Kovács Attila*.

Az eke és szántás történetével egész könyv⁴⁰ foglalkozik, de feldolgozásra került az ásó, a henger⁴¹ formája és használata is, éppen úgy mint a vesszőboronáé.⁴² A különböző vágóeszközök történeti néprajzát nyomonza *Takács Lajos* (1967, 1967a, 1968–1969, 1969, 1970, 1973), aki ezenkívül kötözőbotról (1969), az ásóbotokról, az ásókról, kapákról (1964) és több más földművelési eszközről adott kiváló áttekintést. *Hoffmann Tamás* (1963) a nyomtatás munkaeszközeit és táji módjait elemezte történeti mélységben is terjedelmes könyvében.

Egy-egy növény termelésének egészét, annak munkaeszközeivel és társadalmi vonatkozásaival együtt mutatja be *Balassa Iván* (1960), ezt *Takács Lajosnak* a dohányról szóló monográfiája követte (1964). A szegedi paprikáról szóló könyv⁴³ több évtizedes gyűjtő- és feldolgozó munka eredménye. Ebbe a sorba illeszkedik *Kósa László* (1980) burgonyatermesztésről írt monográfiája, éppen úgy, mint *Paládi-Kovács Attila* (1979) a magyarországi rétgazdálkodásról kiadott munkája. Egészen új területet tár fel *Selmecki Kovács Attila* olajosmagvak termeléséről szóló alapos összefoglalása (1993).

A jellegzetes munkafolyamatok területén az irtással kapcsolatban kiemelkedő munkát végzett különösképpen a Dunántúlra vonatkoztatva *Takács Lajos* (1964a, 1966a, 1966b, 1976, 1980). A folyó menti és lápi gazdálkodás kérdéseiről a Duna mellékén

---

³⁶ *Morvay P.*, 1938.

³⁷ *Tagán G.*, 1940.

³⁸ *Balassa I.*, 1940.

³⁹ *Imre S.*, 1941.

⁴⁰ *Balassa I.*, 1973.

⁴¹ *Balassa I.*, 1991, 1993.

⁴² *Ikvai N.*, 1981.

⁴³ *Bálint S.*, 1962.

Andrásfalvy Bertalan műveiből tudhatjuk a legtöbbet (1965, 1973, 1975). A Kis-Balaton környékén *Takács Lajos* (1966c), az Ecsedi-láp vidékén *Farkas József* (1982) vizsgálta a kérdést.

A gabonátárolás módjairól *Ikvai Nándor* (1966) tanulmánya és *Füzes Endre* (1984) könyve nyújtja a legtöbbet.

A földművelésről szóló könyvek, tanulmányok egy jelentős része egy táj vagy település jellegzetességeit ismerteti. A Zempléni-hegység mind a két oldaláról napvilágot látott egy-egy könyv nagyságú összefoglalás.⁴⁴ Békésből Orosháza környékéről *Nagy Gyula* könyvei, tanulmányai a legfontosabbak (1959, 1967, 1975). *Bellon Tibor* Karcag földművelését mutatja be a történeti források segítségével (1973). *Takács Lajos* a Tolna megyei Várong (1976), *Pais Sándor* a Zala megyei Becsvölgye földművelését ismerteti (1964). A Szendrő (Borsod m.) környéki falvakkal *Szuhay Péter* foglalkozik (1982). Két kiváló erdélyi munkát a szerzők jóvoltából kéziratban használhattam: *dr. Kós Károly: Népi földművelés Kalotaszegen* (1999); *Molnár István: A népi gazdálkodás formái az Alsó-Nyikó mentén* (1948). Továbbá *dr. Kós Károly* Mezőségről származó földművelési jegyzeteit volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Köszönet érte!

Nemzetközi vonatkozásban is kiemelkedő jelentőségű *Fél Edit* és *Hofer Tamás* átányi (Heves m.) feltárása. A szerzők e falu földművelését anyagában és összefüggéseiben a legmélyebben vizsgálták egész Európában. A három nagy kötet (1969, 1972, 1974) németül illetve angolul jelent meg, ezért a magyar néprajzi irodalomra nem hatott a kívánt mértékben. Magyarul csak kisebb részletek (1961, 1961a, 1967) láttak napvilágot, míg végre 1998-ban egyik kötet magyarul is megjelent.

Az utóbbi két-három évtizedben, különösen hazánk keleti felében nagyon megsza- porodtak az olyan város- és községmonográfiák, melyekben egy terjedelmes rész a néprajzzal és azon belül a földműveléssel foglalkozik. Csak Bihar megye egy kis területén: Berettyóújfalun, Derecske, Báránd, Biharudvari, Biharnagybajom, Nagyrábé monográfiáiban találunk olyan fejezetet, mely a falu földművelését mutatja be. Békés megyében Mezőberény, Orosháza, Békés, Szeghalom, Gyoma, Szarvas és más települések monográfiáiban találunk a földműveléssel foglalkozó fejezeteket. Csongrádban Szeged, Tápé, Kistelek, Sándorfalva nevét lehet említeni. Sorolhatnám a többi megyét is, de ezekkel kapcsolatban a munkám végén található irodalomra hívom fel az érdeklődők figyelmét, mert ott mindazokat a munkákat megtalálja, melyeket áttekintésemben felhasználtam.

A 20. század második felében a néprajz jelentősen megerősödött és különösen vonatkozik a vidéki múzeumokra. A 19 megyei múzeumban 120–140 néprajzkutató tevékenykedett, több mint a fővárosi intézményekben. A kitűnően képzett szakembereknek eredményeik közreadására évkönyvek, időszaki kiadványok állottak rendelkezésre, melyekkel belföldi és külföldi csereviszonyt létesíthettek. Ez a könyvtárgyarapítás egyben a feldolgozás színvonalát emelte.

A múzeumi évkönyvekben egy-egy megye valamennyi múzeuma megjelentette munkatársainak dolgozatait, és ebben jelentős helyet kapott a néprajz és benne a földművelésről szóló tanulmányok is. Némelyik megyei múzeum évkönyve már nem is egy, hanem két kötetben jelent meg és a tudományokat elkülönítették egymástól. Ezen kívül egy-egy néprajzzal foglalkozó kötetet külön is megjelentettek.

Az egyetemek néprajzi tanszékei is jelentős kiadói tevékenységet folytattak. Ezek közül is kiemelkedik a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, mely nemcsak a doktori disszertációkat jelentette meg, hanem olyan sorozatokat indított,

---

⁴⁴ *Balassa I.*, 1964.; *Ikvai N.*, 1967.

melyekben a dolgozatok száma már meghaladja a százat. Évkönyvük pedig mindig kiváló dolgozatokkal, többször idegen nyelven is megjelenik. Ezek között több földművelési monográfia is napvilágot látott. Itt indították el a határon túli magyarok számára a *Néprajzi Látóhatárt*.

Rendkívül fontos forrás a *Magyar Néprajzi Atlasz* (szerk.: *Barabás Jenő*), melynek 80 lapja foglalkozik a földműveléssel, az egész Kárpát-medencéből (MNA). *Szolnok megye néprajzi atlasza* (SzMNA). 1974. szerk.: *Szabó László–Csalog Zsolt*) a Tisza középső folyása mellékéről ad jó áttekintést többek között a földművelés szerszámairól és munkamódszereiről. *A magyar nyelvjárások atlasza* (MNYA. szerk.: *Deme László–Imre Samu* 1970–1977) az egyes szavakon túl is tartalmaz adatokat. *Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz* (1959) egyes lapjait néhányszor értékesítettem.

Szinte áttekinthetetlenül gazdag forrás található a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában és a megyei múzeumok adattáraiban. A gyűjtés munkáját két nagyszerű kérdőív segítette,⁴⁵ és így a nem szakemberek által gyűjtött adatok is jól felhasználhatók. Az értékesítésük megfelelő mutatók hiányában sok fáradságot igényel.

A magyar földművelés néprajzi kutatói sokáig elsősorban a munkaeszközökre, azokkal végzett munkára figyeltek. Viszonylag kevesebbet foglalkoztak a társadalmi és szellemi vonatkozásokkal.

Néhány kisebb kísérlet után *Fél Edit* (1910–1988) kezdte meg a paraszti társadalom kutatását és ennek nagyon sok vonatkozása érintette a földművelést is (1936, 1948 és a már említett átányi feldolgozások). A kubikusokkal *Katona Imre* foglalkozott (1957), a summásokkal többen is, így *Sándor István* (1956). E területen jelentős munkát végzett *Szabó László* (1968, 1970, 1993), míg magam egész könyvet szenteltem a részesaratók munkájának és társadalmi körülményeinek 1848–1944 között (1985). Az ilyen jellegű kutatás, mely sokszor közelít a szociológiához, viszonylag nehezen és későn indult meg a magyar néprajzban, de ma már alig képzelhető el olyan földműveléssel foglalkozó munka, mely a társadalmi körülményekre ne lenne figyelemmel. Nemrégiben látott napvilágot a *Magyar Néprajz VIII.* kötete, mely több mint ezer oldalon a társadalom kérdéseivel foglalkozik és számos jeles tanulmányt tartalmaz, melyek biztosan előmozdítják az ilyen jellegű további kutatásokat (2000).

A földművelés szellemi vonatkozásaival nem sokat foglalkozott a kutatás és a feldolgozás. *Szendrey Zsigmond, Szendrey Ákos Babonaszótár*ában találunk néhány címszót, éppen úgy, mint a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban (1977–1982), de ezek a korábbi szerény kutatásról tanúskodnak. Sajnos a 21. században aligha lesz lehetőség ilyen adatok helyszínén történő gyűjtésére, ezért a már megjelent, illetve kéziratban lévő forrásokra kell támaszkodni. Az agrárkultusszal kapcsolatban csak *Ujváry Zoltán* (1969) könyve jelent meg, de ezen a téren is bőven akad még kutatni való a részletekben. Nem sok munka foglalkozik az időjárás kérdésének néprajzi vonatkozásával, csupán néhány részlettanulmányt adtak közre, mint azt magam is tettem (1997).

Munkáimban, ahol erre lehetőség mutatkozott, a társadalmi és szellemi vonatkozásokat egyaránt igyekeztem feldolgozni, mert enélkül aligha lehet egy-egy kérdésről megfelelő képet kapni. Mindehhez nagy segítséget nyújtott a néprajzi folyóiratok egész sora.

Ezek között elsőnek kell megemlítenem az *Ethnographiát* (1890–), melynek 110 évfolyama rengeteg apró adatot, de összefoglalásokat is tartalmaz a földműveléssel kapcsolatban. A *Néprajzi Értesítő* (1900–) a nyolcvanadik kötet felé közeledik és elsősorban anyagi műveltséggel kapcsolatos dolgozatokat tartalmaz. A megindulás után sokáig az

---

⁴⁵ *Gunda B.*, 1939., és *Balogh I.–Hofer T.–Végh J.*, 1966–1973.

Ethnographia elsősorban szellemi vonatkozású cikkeket közölt, de amikor Györffy István átvette szerkesztését (1935), attól kezdve a néprajz minden ága helyet kapott benne, éppen úgy, mint a Néprajzi Értesítőben. Hasonló elvek szerint történik a tudományágunk idegennyelvű folyóirata, az *Acta Ethnographica* (1950–) szerkesztése is.

Két olyan folyóirat (sorozat) indult meg az elmúlt évtizedekben, mely a határon túli magyarok néprajzával foglalkozik. Az egyik a Kriterion Kiadó kiadásában Bukarestben jelent meg: a *Népismereti Dolgozatok Kós Károly*, majd *Kós Károly–Faragó József* szerkesztésében (1976–) gazdag tartalommal, de most mintha megjelenése szünetelne. A másik a *Néprajzi Látóhatár* (1992–) *Viga Gyula* szerkesztésében és elsősorban a határon túli magyarok néprajzi tanulmányait közli, illetve olyan dolgozatokat, melyek az ottani kérdésekkel foglalkoznak. Természetesen még számos olyan folyóirat földműveléssel kapcsolatos cikkeit használom, melyek ilyenek csak elvétve adnak közre. Ebben az esetben van a bibliográfiának különös jelentősége.

Ikonográfia

A földművelés kutatásának rendkívül fontos, nélkülözhetetlen eleme a metszet, rajz, térkép, fénykép vagyis az ábrázolás. Ezek nélkül nem lehet egy-egy munkaeszközt, a vele végzett munkát, mindezek térbeli elterjedését igazán megérteni. Minél régebbi egy ábrázolás, esetenként kialakított forráskritikai eljárással legalább két jellemzőjét kell megállapítani. Az egyik a keletkezés idejének minél pontosabb megállapítása, a másik a kép területéhez történő kötése. Ezen kívül jó, ha a szerző nevét, annak műveltségét, ismereteit fel tudjuk deríteni, hogy az ábrázolás hitelességének mértékét megállapíthassuk.⁴⁶

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma (MMMA) mintegy húszezer képes ábrázolást tartalmaz, de ez feltevésem szerint csak töredéke annak, amit még a jövőben meg lehet szerezni. Ezen kívül használtam a *Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának Fényképgyűjteményét* (EAF), mely egészen a múlt század végéig visszanyúlik és több száz ezres negatív és pozitív gyűjteménye felbecsülhetetlen érték. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fényképtára éppen úgy sok adattal szolgált, mint a megyei múzeumok sokszor egy századot felölelő pótolhatatlan felvételei. Néhány kép kiváló fénykép-művészekről származik, de merítettem a NMA fényképgyűjteményéből éppen úgy, mint az önkéntes néprajzi gyűjtők képeiből is. A fenti forráskritikai szempontokat, rugalmasan ugyan, de mindig megpróbáltam érvényesíteni.

Egyes régészeti leleteken is felbukkannak a gazdasági életre vonatkozó ábrázolások, de ezek hazánkban csaknem kizárólag a római korból származnak. Az első freskók, táblaképek a Kárpát-medence peremvidékén maradtak meg a 14–15. századtól kezdve. Ezek néprajzi, munkaeszköz-történeti értékelése csak szórványosan történt meg. A sokkal későbbi templomi zászlókat érdemes lesz egyszer feldolgozni a földművelés vonatkozásában is.

A nemesi címerekben, ha ritkábban, de a 15. századtól kezdve fel-felbukkannak a mezőgazdasági szerszámok, míg a falu- és város címerekben ezek valamivel később jelentkeznek. A pecséteken a 17. század második felétől találkozunk velük, de nehéz megállapítani, hogy ezek mennyiben tükrözik a rézmetsző mester megmerevedett ismereteit, és mennyiben egyeznek meg az adott településen használatos szerszámokkal vagy annak egyes részeivel (pl. az eke esetében az ekevas és csoroszllya szerepel, teljes ekeábrázolás rendkívül ritka).

---

⁴⁶ Balassa I., 1981.

A kézzel készült kalendáriumok már a 15. századtól kezdve a hónapok fölé az azt jellemző munkajeleneteket festettek. Ezt az eljárásmodot a nyomtatott változatok is átvették metszett fejlécekkel. Magyar vonatkozásban jelentőségében kiemelkedik az ún. *Nagyszombati Kalendárium*, mely 1579-től kezdve 23 éven át jelent meg és ez idő alatt ábrázolásai csak kismértékben változtak. Ezzel a forrástípussal nagyon kell vigyázni, mert a nyomódúcok országhatárokat nem ismerve és tisztelve vándoroltak, ezért minden egyes kiadvánnyal szemben külön-külön kidolgozott forráskritikai módszert kell alkalmazni.

A könyvek is tartalmazhatnak olyan metszeteket, melyeket jól lehet értékesíteni. Ilyen többek között *Comenius, Á. J.: Orbis sensualium pictura*, melynek a nagy mester sárospataki tartózkodását figyelembe véve, különösen a magyar nyomóműhelyekben megjelent példányokban, hazai vonatkozásai is lehetnek. A 18. században, de a 19. században annál több olyan szakkönyv, folyóirat jelent meg nálunk is, melyek ábrázolások tartalmazzak, ezeknél elsősorban a származást kell vizsgálni.

Elvétele a levéltári források is megőriztek mezőgazdaságra vonatkozó rajzokat. Nagyon értékesek azok, melyeket a határt bemutató térképek sarkában, mintegy díszítésként örökítettek meg egy-egy eszközt vagy jelenetet. Sajnos az ilyenekből is csak néhányat ismerek, de jövőben teljesebb átnézésükre érdemes a kutatás figyelmét ráirányítani. Ezeket mérnökök készítették, akik a helyi sajátosságokat feltételezhetően figyelembe vették.

Akármilyen hihetetlenül hangzik, de a 19. század első negyedétől kezdve a vas- és acélgyárak árjegyzéke is jó forrásnak bizonyult. Ezek ugyanis pontosan felmérték az egyes vidékeken használt formákat, igényeket és ezt árjegyzékeikben pontosan ábrázolták. Ilyen a *Josef Wathner*-é, aki Grácban 1825-től kezdve azt rendszeresen kiadta. Ilyen a múlt század második felétől Mecenzéfen (Abaúj-Torna m.), Oravicán (Krassó-Szörény m.) Szentgotthárd (Vas m.) és az ország sok más pontján is megjelent. Ezekre csaknem teljes biztonsággal lehet támaszkodni, hiszen a gyárak érdeke volt a pontosság, mert csak úgy tudták készítményeiket értékesíteni.

A századforduló táján nagy mennyiségben megjelent a néprajzban is a fénykép, de mivel a földművelés iránt ebben a korszakban kevés érdeklődés nyilvánult meg, ezért viszonylag kevés a felvétel is. Szerencsére egyes vidéki kutatók és „fotografusok” sok jó felvételt készítettek (pl. *Plohn József, Farkas Sándor, Sági János* és mások), de egyre növekedett a néprajzi szakemberek által készített fényképek száma is.

Az utóbbi fél évszázadban néprajzi filmeket is forgattak a földművelésről. Ezzel kapcsolatban elsősorban *K. Kovács Lászlót* kell említeni, aki az 1950-es években számos olyan filmet vett fel, mellyel sok minden fontos mozzanatot tudott megörökíteni (aratás sarlóval, kaszával, nyomtatás, szórás stb.). Ezek olyan munkafolyamatokat rögzítettek, melyeket napjainkban aligha lehet felvenni. De azért a jelenre is maradt sok lehetőség és ezzel a néprajzi filmeket forgató szakembereink élnek is.

A fentiekben nem felsorolni, inkább csak jelezni akartam azokat a forráscsoportokat, melyeket megpróbáltam értékesíteni. Az egyes kategóriákban talán nem is mindig a legfontosabb munkákat említettem, de mindenesetre olyanokat, melyek azt jellemezték. Mivel a magyar földművelés szerszámkészletét és munkamódszerét egy közép-, illetve európai egységben kívántam elhelyezni, az összehasonlítás érdekében sok külföldi tanulmányt, könyvet is használtam. Ezek felkutatására több bibliográfiát hasznosítottam, de leginkább az *Internationale Volkskundliche Bibliographie* és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum által kiadott *Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis* (1960-tól) adataira támaszkodtam. Ezek alapján elsősorban az összefoglaló munkákat

igyekeztem megszerezni és használni, továbbá a hazánkban megtalálható külföldi folyóiratokat néztem át. Bécs, Koppenhága, Stockholm könyvtáraiban néhány olyan munkát tanulmányoztam, melyhez itthon nem jutottam hozzá. Mindez bizonyos alapot nyújtott ahhoz, hogy az esetleges kapcsolatokat, párhuzamokat jelezzem, illetve felvázoljam.

A FELDOLGOZÁS MÓDSZERE

A fentiekben megemlítettem azokat a legfontosabb forrásokat, melyeket egy-egy részletkérdés vagy éppen az összefoglalás megírásában a magyar földművelés történeti néprajzi vizsgálata során igyekeztem felhasználni. A legfontosabbnak mégis azt tekintem, amit a nyelvtérület különböző vidékein gyűjtöttem azoktól az emberektől, akiknek egy életen keresztül a földművelés volt mindennapi foglalatosságuk.

Kezdetről kezdve tervvel indultam útra és az alapvető kérdéseimet igyekeztem írásban rögzíteni. Ezeket különböző korú és eltérő földbirtokkal rendelkezőktől gondosan végigkérdeztem, de mindig lehetőséget biztosítottam arra, hogy az adatközlők elkalandozzanak, hiszen sok esetben éppen ilyenkor nagyon érdekes megállapítások kerülhettek elő. Arra is ügyeltem, hogy a kikérdezettek származását megtudjam, mert nem mindegy az, hogy az adott településen élte le egész életét vagy valamelyik szomszédos, nem egy alkalommal távolabbi faluból költözött be. Arra is vigyáztam, hogy az elbeszélés során elővegyük azokat a szerszámokat, melyekről éppen szó van, mert ez az előadó számára kötődést jelentett és biztonságot adott. Amikor csak lehetett, a különböző munkák helyszínét is felkerestem és fényképpel, esetleg rajzzal rögzítettem az eljárások részleteit. Az is megesett, hogy rajzolókat vittem magammal (pl. *Csikós Tóth András, Nagy Dezső* Sárospatak), akik később vázlateikat kidolgozták. Mivel gyorsírást nem tudok, ezért vázlatos jegyzeteimet igyekeztem minél hamarabb gépirásba áttenni és ezeknek döntő többségét valamelyik hivatalos múzeumi adattárban elhelyezni.

A gyűjtési módszeremben jelentős változás 1957-ben következett be, amikor először magnetofonhoz jutottam. Ettől kezdve a következőt igyekeztem megvalósítani, ami nem mindig sikerült. Sokkal pontosabb tervet, kérdőívet állítottam össze, ezt másoknak is rendelkezésre bocsátottam és nagyon sok hasznos adattal gyarapodtam (pl. kukorica, eke, az aratás munkaszervezete, a palóc földművelés stb.), amit most és itt is megköszönök a kitöltőknek.

Először igyekeztem a munkamenetet és az eszközöket a helyszínen elsősorban fényképpel, illetőleg egyszer-egyszer rajzban rögzíteni. Majd a fényképeket rendbe szedve, késő ősszel, télen visszatértem ugyanazokhoz, akiknek munkáját megörökíttettem. Sorra néztük a képeket és az ahhoz fűzött megjegyzéseket hangszalagra rögzítettem. A fénykép az adatközlőket valósággal lázba hozta, különösen, amikor jeleztem, hogy az könyvben is meg fog jelenni. A képek ösztönzésére sok olyat is elmondtak, ami egyébként aligha került volna elő. Az is megesett, hogy többen részt vettek egy ilyen megbeszélésen, de ilyenkor elég nehéznek bizonyult, hogy egyszerre csak egy mondja el közölni valóját.

Ezek után került sor otthon a hangszalagokon rögzített anyag írásba való áttételére, melyet sokszor magam végeztem, de az esetek többségében munkatársaim valósítottak meg (köszönet érte). Ezt magam a hangszalaggal együtt átnéztem, hiszen én jelen lévén a felvételen az esetleges hibákat jobban ki tudtam szűrni, az esetleges nyelvjárási sajátosságokat jelezni tudtam. Mindezt összevettem a fényképpel és ha a szükség úgy kívánta, ismét visszatértem a helyszínre és igyekeztem a hiányokat pótolni.

A fenti – többé-kevésbé forráskritikának nevezhető – eljárásokhoz még egy befejező mozzanat is fűződhet, amit *László Gyulától* tanultam és amit a néprajzban többek között *Nagy Gyula* alkalmazott. A már kész dolgozatot felolvasta abban a körben, ahol a gyűjtést végezte és egy-egy esetben még a megjelenés előtt nagyon hasznos tanácsokat kapott. Sajnos, ezt a módszert csak néhányszor tudtam alkalmazni, mert a rohanó idő ebben akadályozott. Ez pedig nemcsak az esetleges hibák kiszűrésére rendkívül alkalmas, hanem azt is megmutatja, hogy a megfogalmazás olyan áttekinthető, hogy azt az egyszerű emberek is meg tudják érteni. Márpedig minden tudományos feldolgozásnak erre kell törekednie.

A feldolgozást végző kutatónak legfontosabb feladata a részletmunkák után az összefoglalás elkészítése. A magyar földművelés néprajzi összefoglalására először *Györffy István* tett kísérletet a Magyarország Néprajza második kötetében és ezt vettem mintaképnek magam is, amikor háromszor próbáltam meg összefoglalni az eddig összegyűlt ismereteket. Erre először nagyon vázlatosan a *Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajzban* Bp. 1979. (185–220) került sor, aminek inkább csak az a jelentősége, hogy angolul és németül is napvilágot látott. Már terjedelmesebb összefoglalás *Balassa Iván: A magyar gabonatermelés néprajza*. Debrecen, 1990, mely az egyetemi hallgatók számára írt tankönyv. A magyar földművelés történeti-néprajzi összértékelését írtam meg a *Magyar néprajz* II. kötete számára mintegy 10–12 ív terjedelemben számos rajzzal és fényképpel, melynek kiadása most van folyamatban. Ezen túl egy nagyobb összefoglalást tervezek, melynek egyes fejezetei már elkészültek, most inkább az okoz nehézséget, hogy nagy terjedelmű könyveim (kukorica, eke, munkaszervezet stb.), hogyan illeszthető mindebbe bele, hogy a kereteket ne feszítsék széjjel.

Fentebb már utaltam a forráskritikára, amit igyekszem következetesen alkalmazni a nyomtatott források esetében is. Így a szerző szülőhelye, ifjúságának színtere és működési területe mind érzékelhető írásban rögzített munkásságában is. *Comenius Á. J.* bár négy évig Sárospatakon (1650–1654) működött, mégis szóhasználatában számos nyugat-dunántúli szó található, ami a fordítóra utal és ezt az adatok helyhezköltése esetében szükséges figyelembe venni. *Balásházy János* sátoraljaújhelyi származású, ezért ha szőlőről ír, az mindenképpen Tokaj-Hegyaljára vonatkozik, de ha a szántóföldi földművelésről értekezik, akkor az Debrecenhez és környékéhez köthető, mert ott élte le egész életét. Természetesen ez nem ilyen egyszerű, mert egykorú vagy későbbi adatokkal kell ellenőrizni mindenkinek a megállapításait. A történeti írott források esetében a forráskritika nehezebb, hiszen a tizedösszeírásokat rendszerint nem helybeliek intézték, hanem a részrehajlás elkerülése miatt távolabbi vidékekről jöttek. Ha még tudjuk is a nevét, szinte lehetetlen megállapítani, hogy az kit takar. Mindenesetre a forráskritika sok munkával jár ugyan, de elvégzése az egyes adatokat sokkal biztosabbá teszi és ezzel a leírások, következtetések valódiságát megerősíti.

A különböző és más-más módszerrel dolgozó tudományok eredményeit nagyon nehéz összeegyeztetni és a történeti néprajz szolgálatába állítani. Már egy-egy természetes növény elnevezése is annak eredetére, illetve a közvetítő népre utalhat. A *haricska* 'görög gabona' a románból került hozzánk, a *pohánka* elnevezés valamelyik nyugati szlávból származik és eredeti jelentése 'pogány gabona'. A *kukorica* valahonnan délről került hozzánk, de ennek a szónak az eredetét még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. E növénynek *török búza* elnevezése az első pillanatban könnyen megoldhatónak látszik és a törököktől való átvételre utal. Ez az elnevezés azonban olyan népeknél is előfordul, ahol ilyen kapcsolatra aligha lehet gondolni. A francia *blé de Turquie*, az angol *Turkey corn*, az olasz *granturco* (TESz), ez arra utal, hogy volt egy korszak, amikor a keletről

jött árukat, terményeket *török* jelzővel illették. A kukoricát pedig kezdetben még Amerika felfedezése után is sokáig keletről (Kínából) származtatták. A nyelvtudomány, az etimológia, a Magyar Nyelvatlasz nagyon sokat segíthet, de az eredményeiket a néprajz szempontjából minden alkalommal felül kell vizsgálni.

A történeti néprajz a jobbágy, majd a kisparaszti birtokokon végzett munkát vizsgálta és vizsgálja napjainkban is. Az agrártörténet elsősorban a nagybirtok üzemszervezetét, munkamódszerét és eredményeit tárja fel. Ez azonban a néprajz számára is nagyon fontos, mert a 18–19. század fordulójától kezdve az új eszközök, munkamódszerek, főleg nyugatról, a nagybirtokokon honosodtak meg és innen terjedtek tovább a parasztföldekre. A részesaratók az uradalmak jobb minőségű gabonáit, visszatérve falujukba, drágábban adták el a gazdáknak. A félvas és teljesen vasból készült ekék, boronák, a vetőgépek itt mutattak arra példát, hogy nemcsak a munkát lehet ezekkel megkönnyíteni, hanem a termést is lehet fokozni. Sajnos a paraszti földművelés átalakulásának ilyen mozgóját eddig sem az agrártörténet, sem a néprajz nem tárta fel kellő mértékben.

A különböző tudományágak eredményeinek egyeztetése a földművelés történeti-néprajzi feltárása érdekében minden témánál másképpen jelentkezik. A fentiekben csak általánosabb útmutatást kívántam nyújtani, hogy miként lehet szélesebb és ezzel biztonságosabb alapokra helyezni a kutatást és a feldolgozást, melyre munkáimban is igyekeztem utat mutatni. Remélem, hogy egy utánunk következő nemzedék ezt a módszert nemcsak felhasználja, hanem kiigazítja és továbbfejleszti.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

1965 A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Dunántúli Dolgozatok 3. Pécs

1973 A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest

1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből 7. Szerk.: *Balogh István*. Szekszárd

Angyalffy Mátvás András (szerk.)

1824–1832 Mezei Gazdák Barátja

Balásházy János

1838 A háztartás és mezei gazdaság tudománya 1–2. Debrecen

1844 Debreczen a mint van s jövendője. Debreczen

Balassa Iván

1940 A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen

1945 Takarás és marokverés. Ethn. 56. 26–30.

1947 Szallai kasza. MNy. 43. 47–48.

1949 A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. Ethn. 60. 99–139.

1949a A vontatószekér keletkezésének és elterjedésének kérdése. Ethn. 60. 286–292.

- 1955 Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez. Ethn. 66. 187–224.
- 1956 A kérébe kötött szálasgabona összerakása és számolása. Ethn. 67. 401–442.
- 1960 A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 1961 Beiträge zum Problem der Worf-schaufeln und des Worfelns im Karpatenbecken. AE. 10. 345–361.
- 1964 Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 1. Budapest
- 1970 A magyar ekés földművelés kezdetei. MMMK. 45–68.
- 1971 The Appearance of the One-Sided Plough in the Carpathian Basin. AE. 20. 411–437.
- 1971a V-shaped Plough-Slide in the Carpathian Basin. Műveltség és Hagyomány 11–12. 157–174.
- 1972 Szimpózium agrarnaja etnografija. Az agráretnográfiai kutatások kérdéséről. Moszkva 11. 737–743.
- 1972 A szókingcs és az anyagi kultúra kutatása. Népi kultúra – Népi társadalom 5–6. 323–331.
- 1972 Kérdőív a hagyomány palóc szántóföldi földművelés kutatásához. Eger. Dobó István Vármúzeum. Palóc Kutatás – Módszertani Közlemények 15.
- 1973 Az eke és a szántás története Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 1974 Randbeschlagene Holzspaten in Mittel- und Ost-Europa. In: Festschrift für Robert Wildhaber zum 70 Geburtstag. Basel
- 1978 Ikonographische Quelle der Arbeitsgeräteforschung. In: Museum und Kulturgeschichte. Münster
- 1979 A gépesítés kezdetei az európai mezőgazdaságban. In: Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Szerk.: *Gunst Péter*. Budapest
- 1985 Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944. Agrártörténeti tanulmányok 13. Szerk.: *Gunst Péter–Hoffmann Tamás*
- 1985 Aratómunkások Magyarországon 1848-ig. MTA I. Osztályának közleményei 33. 235–289.
- 1985 Néprajztudomány és a magyar őstörténet. In: Az őshazától a Kárpátokig 72–107. Budapest
- 1986 Ein Bodenbearbeitungsgerät: der Riss in Europa. In: Tradition und Entfaltung Volkkundliche Studien 169–188. Trautenfels
- 1989 A palócok földművelésének jellemzői. In: Palócok 3. Szerk.: *Bakó Ferenc*. Eger
- 1990 A magyar gabonatermelés néprajza. Néprajz egyetemi hallgatóknak 7. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. Debrecen
- 1991 Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Tokaj-Hegyaljai Mg. Borkombinát, Tokaj
- 1994 A futóhomok telkesítése. MMMK 1992–1994. 89–107. Budapest
- 1994 A megszántott föld elegyengetése. A rögtörő. In memoriam Sztrinkó István. KLTE 135–152. Debrecen
- 1997 Hagyományos időjósítás, időmágia Magyarországon. HOMÉvk. XXXV–XXXVI. 567–594.
- 1998 A borona és a boronálás. Agria 34. 215–261.
- 1998 A gabona vetőmag kiválasztása és előkészítése. Asz. 39. 11–62.
- 1999 A gabona kézívetése Magyarországon. HOMÉvk. XXXVIII. 1011–1063.

- Balassa Iván* (szerk.)
1972 *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Balassa Iván–Ortutay Gyula*
1979 *Magyar Néprajz*. Corvina Kiadó, Budapest
- Bálint Sándor*
1962 *A szegedi paprika*. Budapest
1976 *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete 1*. Szeged
- Balogh István*
1941 *Adatok a debreceni polgár földművelésének műszókincséhez. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1939–1940*.
1964–1973 *Hofer Tamás–Végh József: A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse 1–3*. Budapest
- Beranova, M.*
1957 *Slovenské znové nastroje v 6–12 století. Památky Archeologické 99–117*.
- Bátky Zsigmond*
1900 *Adatok a fogazott élű sarló elterjedéséhez*. NÉ. 1. 13, 54, 140.
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Budapest
- Bellon Tibor*
1973 *Karcag város gazdálkodása (Földművelés)*. Szolnok
1981 *A köles termesztése*. Ethn. 92. 233–288.
- Belényesy Márta*
1954–1955 *A földművelés alapvető kérdései a XIV. században*. Ethn. 65–66.
1955 *Az erdei irtások parlaggazdálkodása. A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1–2*.
1958 *Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján*. Ethn. 69.
1960 *A permanens egymezőző földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban*. Ethn. 71.
- Bökönyi Sándor*
1961 *Die Haustiere Ungarns auf Grund der Knochenfunde. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. 83–111. Akadémiai Kiadó, Budapest
1968 *Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában*. Asz. 10.
1969 *Közép- és Kelet-Európa házi emlősállatainak fejlődéstörténete*. Budapest
- Bratanić, B.*
1939 *Orače sprave u Hrvata*. Zagreb
- Comenius, A. J.*
1643 *Janua linguae latinae referata aurea in hungaricam linguam translata per Stephanum Beniamin Szilágyi. Varadini*
- Crestentius, P.*
1478 *Opus ruralium commodorum libri XII*. Firenze
- Csaplovics János*
1929 *Gamälde von Ungern 1–2*. Pest
- Csűry Bálint*
1940 *A Debreceni Cívis Szótár*. In: *Csobán Endre* szerk.: *Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye*. Debrecen
- Deme László–Imre Samu*
1970–1977 *A magyar nyelvjárások atlasza*. Budapest

- Domanovszky Sándor*
1932–1943 Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1–15. Budapest
- Dovzsenok, V. J.*
1961 Zemlerobsztvo drevnoj Ruszi do szereredini XIII. szt. Kijev
- Ecsedi István*
1931 Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes-pusztán. NÉ. 23.
- Farkas József*
1982 Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Studia Folkloristica et Ethnographica 9. Szerk.: *Ujváry Zoltán*, Debrecen
- Fél Edit*
1941 Kocs 1936-ban. Budapest
1948 A magyar népi társadalom életének kutatása. Budapest
- Fél Edit–Hofer Tamás*
1974 Bauerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Göttingen
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Balassi Kiadó, Budapest
- Füzes Endre*
1984 A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gaál László*
1978 A magyar növénytermesztés múltja. Budapest
- Galgóczy Károly*
1855 Magyarország, a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pesten
- Gombocz Zoltán*
1912 Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki
- Gunda Béla*
1939 Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. NÉ. 29. 45–70.
1939 Délkelet-európai kultúrréteg a magyar népi mezőgazdálkodás szerszám-anyagán. NÉ. 29. 253–263.
- Gunst Péter*
1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Budapest
- Györfly István*
1928 Takarás és nyomtatás az Alföldön. NÉ. 20.
1934 Földművelés. Magyarság Néprajza 2.
- Györfly György*
1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1. Budapest
- Hankó Béla*
1937 Ősi magyar háziállataink. Debrecen
- Hartyányi P. Borbála*
1968 Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. MMMK.
- Hofer Tamás*
1956 Hajdúböszörményi földművesek karámja. Ethn. 67.
- Hoffmann Tamás*
1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. 67.
1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Akadémiai Kiadó, Budapest

- Ikvai Nándor*
 1966 Föld alatti gabonátárolás Magyarországon. Ethn. 77.
 1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. MÉH. 10.
 1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In: Börzsöny néprajza. Szerk.:
Ikvai Nándor, Szentendre
 1981 A tövisborona Észak-Magyarországon és szlovák párhuzamai. Ethn. 92.
- Imre Samu*
 1941 Felsőöri földművelés. Debrecen
- Jankó János*
 1892 Kalotaszeg magyar népe. Budapest
 1893 Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Budapest
 1902 A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest
- Kardos László*
 1997 Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza. 1744–1944. Budapest
- Katona Imre*
 1957 A magyar kubikusok élete. Bp.
- Kirjanov, A. V.*
 1955 K voproszu o zemlegyelii volszkih bolgar, (I. *Balassa Iván* 1973. 558.)
 1958 K voproszu a rannebolgarszkom zemlegyelii (I. uo.)
- Kiss Lajos*
 1929 Földművelés a Rétközön. Debrecen
- Korizmits L.–Benkő D.–Morocz I.*
 1855 Mezei gazdaság könyve. Pest
- Kósa László*
 1980 A burgonya Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kós Károly*
 1947 Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi. Kolozsvár
 1994 Népi földművelés a Mezőségen. Népismereti Dolgozatok 88–119.
 1999 Népi földművelés Kalotaszegen. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtár 7. Sorozatszerkesztő: *Ujváry Zoltán*, Debrecen
- Kosáry Domokos*
 1951–1958 Bevezetés a magyar történelem forrásaiba 1–3. Bp.
- K. Kovács László*
 1937 A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. NÉ. 29.
 1948 A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. Szerk.: *Györffy György*, Budapest
 1950 Die ungarischen Dreschflegeln und Dreschmethoden. Acta Ethnographica 1.
- László Gyula*
 1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest
 1988 Árpád népe. Budapest
- Ligeti Lajos*
 1986 A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest
- Lippay János*
 1662 Calendarium oeconomicum perpetuum... Nagyszombat
- Matolcsi János*
 1973 Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere. Akadémiai Kiadó, Budapest

- 1975 A háziállatok eredete. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
- Milotai Ferenc*
1838 Az erdélyi gazda könyve... 1–2. Nagyenyed
- Mitterpacher Lajos*
1779, 1794 Elementa rei rusticae... Buda
- Morvay Gyula*
1929 Nyomtatás Tardoskedden. NÉ. 21.
- Morvay Péter*
1938 Szokolya gazdálkodása. NÉ. 30.
- Müller Róbert*
1982 A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig 1–2. Zalaegerszeg
- Nagy Gyula*
1954 Takarás és nyomtatás a kardoskúti (Békés m.) Kérdő-tanyán. Ethn. 65.
1959 Adatok Doboz gabonatermesztéséhez. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 7. Szerk.: *Dankó Imre*, Gyula
1967 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények VII/2.
1975 Paraszt élet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba
- Nagyváthy János*
1791 A szorgalmas mezei gazda 1–2. Pest (A nevét Nagyváti-nak is írták)
1795 Instructio... (Széchenyi Könyvtár, kézirat)
1822 Magyar practicus termesztő. Pest
- Nyárády Mihály*
1930 Az őszirozs termelése Ramocsaházán. NÉ. 22.
- Orbán Balázs*
1868–1873 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismerteti szempontból 1–5. Pest–Budapest
- Pais Sándor*
1964 A becsvölgyi gazdálkodás. Néprajzi Közlemények IX/2. Budapest
- Paládi-Kovács Attila*
1973 A magyar parasztság kerek járműveinek történeti és táji rendszeréhez. Néprajzi Közlemények 18. Budapest
1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Pethe Ferenc*
1805–1813 Pallérozott mezei gazdaság... Sopron, Pozsony, Bécs
- Podwińska, Z.*
1962 Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej. Wrocław–Warszawa–Kraków
- Rapaics Raymund*
1934 A kenyér és a táplálékot szolgáltatató növényeink története. Budapest
- Sándor István*
1956 Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. NÉ. 38.
1965 A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945–1954. Budapest
1971 A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1955–1960. Budapest
1977 A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870. Budapest

- Selmezi Kovács Attila*
 1993 A magyarországi olajnövény-kultúra. Történeti-néprajzi monográfia. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szabó István*
 1966 Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren. Asz. 8. Supplementum
 1966 A falurendszer kialakulása Magyarországon. Budapest
 1975 Jobbágyok-parasztok. Értekezés a magyar parasztság történetéből. Szerk.: Für Lajos, Budapest
- Szabó Kálmán*
 1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest
- Szabó László*
 1968 Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok
 1970 A társadalomnéprajz alapvető kérdései. Szolnok
 1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
- Szabó László–Csalog Zsolt*
 1974 Szolnok megye néprajzi atlasza
- Szabó T. Attila*
 1975 Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–9. Bukarest–Budapest
- Szendrey Ákos*
 1938 A népi-élet társas-összejövetelei. Ethn. 49. 124–138.
- Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos*
 1937 Szokások. Magyarság néprajza 4. Budapest
- Szilágyi Miklós*
 1977 A Békés megyei mezővárosok termelési szervezete a XVIII–XIX. század fordulóján. Ethn. 88. 224–246.
- Szuhay Péter*
 1982 A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában. Miskolc
- Tagán Galimzán*
 1939 Pusztafalu gazdálkodása. NÉ. 31. 142–156.
- Takács Lajos*
 1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
 1964 A szántóföldi irtás kérdéséhez. Ethn. 75.
 1966 Lápi gazdálkodás és irtás a Kisbalatonon. NÉ. 48.
 1966 Irtásföldek és irtási eszközök (irtókécek) az Őrségben és a Fertő-Rábavidéken. Ethn. 77.
 1967 Kaszasarlók Magyarországon. Ethn. 78.
 1968–1969 Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez. NÉ. 51–52.
 1969 A kötőzbot Magyarországon. Ethn. 80.
 1970 A magyarországi rövid kaszák történetéhez. Ethn. 81.
 1973 Bozótkécek és rokon szerszámok a Dunántúlon. Ethn. 84.
 1976 Egy irtásfalu földművelése. Akadémiai Kiadó, Budapest
 1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tálas István*
 1948 Néprajzi életünk kibontakozása. Budapest

- 1955 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). Ethn. 66.
 1957 A termelés és nyelv kapcsolata arató műveleteinkben. Ethn. 68.
- Tempir, Zdanek*
 1964 Beiträge zur ältesten Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn. Acta Archeologica 16.
- Tessedik Sámuel*
 1786 A paraszt ember Magyar Országban Mitsoda és mi lehetne... Pécs
 1804 Ueber die Kultur und Benutzung der sogenannten Székes-Felder in der Gegend an der Theiss. Patriotisches Wochenblatt für Ungarn 3.
- Turányi Kornél*
 1858 Mezőgazdasági szakfolyóirataink bibliográfiája 1. 1796–1899. Budapest
- Turi-Mészáros István*
 1931 Adalékok az alföldi gazdálkodáshoz. NÉ. 23.
- Ujváry Zoltán*
 1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Debrecen
- Vakarelszki, Christo*
 1972 Traditionelle landwirtschaftliche Geräte der Bulgaren. In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest
- Varga Gyula*
 1972 A parasztság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István 1–2. Budapest
- Végh József*
 1959 Őrségi és hetési nyelvatlasz. Budapest
- Veszelszky Antal*
 1799 Száz esztendő kalendárium... Buda
- Wellmann Imre*
 1961 Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Asz. 3.
 1967 A parasztság sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásai tükrében. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 3. Budapest
 1984 Magyarország népének élete 1730 táján (Bél Mátyás). Budapest
- Wenzel Gusztáv*
 1887 Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest

RÖVIDÍTÉSEK

ÁSz	Agrártörténeti Szemle (folyóirat)
DDME	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
Ethn.	Ethnographia (folyóirat)
EWUng	Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Budapest 1993–1994.
GL	Gazdasági Lapok (folyóirat)
HOMÉvk	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
KG	Kertész Gazda (folyóirat)
MG	Magyar Gazda (folyóirat)
MGB	Mezei Gazdák Barátja (folyóirat)

- MMMK Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (évkönyv)
MNA Magyar Néprajzi Atlasz. Szerk.: *Barabás Jenő*
MNL Magyar Néprajzi Lexikon 1–5. Főszerk.: *Ortutay Gyula*, Budapest, 1977–1982.
MNY Magyar Nyelv (folyóirat)
MnyA Magyar Nyelvjárások Atlasza 1–6. Szerk.: *Deme László–Imre Samu* 1970–1977.
NÉ A Néprajzi Múzeum Értesítője (folyóirat, 1954-től évkönyv)
ND Népismereti Dolgozatok. Szerk.: *Kós Károly–Faragó József*, Bukarest
NG Nemzeti Gazda (folyóirat)
Nlá Néprajzi Látóhatár (folyóirat) Szerk.: *Viga Gyula*
NySz *Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond*: Magyar Nyelvtörténeti szótár... 1–3. Budapest, 1890–1893.
OkISz *Szamota István–Zolnai Gyula*: Magyar oklevél szótár. Budapest, 1902–1906.
RMG *Berrár Jolán–Károlyi Sándor*: Régi magyar glosszárium. Budapest, 1984.
SZT *Szabó T. Attila*: Erdélyi magyar szótörténeti tár. Budapest–Bukarest 1–9. 1975–1997.
TGy Tudományos Gyűjtemény (folyóirat)

ZUR METHODIK DER HISTORISCH-ETHNOGRAPHISCHEN FORSCHUNG AUF DEM GEBIET DESVOLKS-ACKERBAUS

Im Mittelpunkt der ethnographischen Tätigkeit des Verfassers stand in den letzten 60 Jahren der ungarische Volksackerbau. Dies beweisen 8 selbständig erschienene Bücher, mehr als hundert kleinere-größere Studien, Artikel und Beiträge aus diesem Gebiet. In dieser Arbeit stellt er seine Arbeitsmethode vor, und geht gleichzeitig auch auf die Forschung des ungarischen Volksackerbaus im 20. Jahrhundert ein.

Obwohl seine Familie unmittelbar der dörflichen Intelligenzschicht (Priester, Lehrer, Notar) angehört, lebten seine Groß- und Urgroßeltern ein bäuerliches Leben und besaßen unterschiedlich große Grundstücke. Er hatte auch in seiner Kindheit Kontakt zu ihnen, der auch dadurch verstärkt wurde, daß er bis zu seinem 12 Lebensjahr auf dem Dorf lebte und seine enge Beziehung zum Dorf auch später nicht verlor. Seine ersten Freunde kamen aus der Reihe der Bauernkinder des Dorfes. Hier ging er auch zur Grundschule.

1936 beginnt er seine Studien auf der Debrecener Universität in den Fächern Deutsch und Ungarisch und wird unmittelbarer Schüler von *Bálint Csűry* (1886–1941), dem größten ungarischen Dialektforscher des 20. Jahrhunderts, der ihn beauftragte, die Arbeitsmethoden der debrecener Bauern und deren Wortschatz zu sammeln. Das Material erschien später (1940) in Buchform als seine Dissertation. Diese Aufgabe führte ihn zur Ethnographie, denn das Buch „Wörter und Sachen“ ist mindestens genauso sehr ethnographisch, wie mundartlich.

Bei der Bearbeitung des Materials hielt er die in den Dörfern gesammelten Kenntnisse immer für das Wichtigste. Dafür erarbeitete er für sich und auch für andere einen Fragebogen. Aufgrund dieses Fragebogens machte er seine Aufzeichnungen, seine

Photos und seine Zeichnungen und versuchte auch Mitarbeiter in seine Tätigkeit einzubeziehen. Er begann seine Sammeltätigkeit ab 1957 mit Photographieren auf den Feldern, und kehrte im Winter zu denen, die er während der Arbeit photographierte, zurück. Er zeigte ihnen die Bilder, fragte sie über die Arbeitsgeräte und Arbeitsprozesse aus und hielt alles mit einem Recorder fest. Meistens nahm man die Geräte auch vor, weil das den Datenmitteilern größere Sicherheit verlieh. Er oder sein Mitarbeiter schrieb den Text dann vom Band ab, und dann verglich er immer noch einmal das Geschriebene mit der Aufnahme. Diese Methode erwies sich als sehr lehrreich, denn wenn die Frage nicht richtig gestellt wurde, konnte darauf auch keine gute Antwort erhalten werden. Jener, der fragt, muß sich immer der Auffassung und den Kenntnissen des Datenmitteilers anpassen. So z.B. kamen die Sammelbegriffe bei älteren Bauern nur selten vor. Durch seine Fragen konnte man sich bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts zurücksinnen.

Die sprachwissenschaftliche Grundausbildung des Verfassers (ungarisch, finnisch-ugrisch, indoeuropäisch) war eine große Hilfe bei der Bearbeitung des Materials. Er blätterte viel in den ungarischen zentralen Landkarten für Ethnographie und Dialekte, sowie auch in den Landkarten der umliegenden, wie auch der ferneren Länder herum. Die Ethymologie zeigte den Ursprung eines Wortes, sowie seine Bedeutungsänderung, und so konnte sie bei entsprechender Quellenkritik gut angewendet werden. Genauso durften die geschichtlichen Ikonographiedaten nur mit gewisser Vorbehalt benutzt werden, weil z.B. die Klischees der Kalender ab der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in ganz Europa herumwanderten.

Ab dem 17. Jahrhundert begann die landwirtschaftliche Literatur, die am Anfang erst langsam rieselte, doch in einem Jahrhundert sich bereits verstärkte. Am Ende des 18. Jahrhunderts starteten die landwirtschaftlichen Zeitschriften, die auch für die Ethnographieforschung eine gewaltige Fundgrube bedeuteten. Die ethnographische Erforschung des Ackerbaus lief erst am Anfang des 20. Jahrhunderts an und verblieb neben dem Forschungsgebiet Tierhaltung lange Zeit im Hintergrund. Obwohl in der ersten Hälfte des Jahrhunderts auch einige grundlegende Arbeiten erschienen sind, nahm die Zahl der Publikationen erst in der zweiten Jahrhunderthälfte richtig zu. Es erschienen mehrere Arbeiten, die die bisherigen Ergebnisse aufreichten und noch zu erreichende Ziele festsetzten.

1962 gründete der Verfasser im Ungarischen Landwirtschaftsmuseum das Archiv für die Geschichte der Landwirtschaftlichen Arbeitsgeräte, in dem die Aufzeichnungen und Photographien über das Material der Museen auf dem Lande Platz bekommen haben. Bis zum heutigen Tag beträgt dieses Material mehr als hundertfünfzigtausend Stücke und sein Sammelkreis erstreckt sich von den archäologischen Zeiten bis zum 20. Jahrhundert. Die Aufarbeitung der Daten wird auch heute noch fortgesetzt, denn die Sammlungen des Museums nehmen ständig zu. Das bereits existierende Material wird nach und nach auf den Computer übertragen. Über die Einteilung steht den Forschern neben der ungarischen auch eine deutschsprachige Information zur Verfügung.

Mit Hilfe der ungarischen und internationalen Bibliographien arbeitete der Verfasser während seiner Tätigkeit mit einer bedeutenden Zahl an europäischen Daten. Als Ergebnis seiner diesbezüglichen Wirksamkeit ist er zum Mitglied der Königlichen Wissenschaftlichen Akademie Dänemarks und der Gustav Adolf Königlichen Wissenschaftlichen Akademie Schwedens gewählt worden. Dies verhalf ihm in großem Maße dazu, die historisch-ethnographischen Fragen des ungarischen Ackerbaus in europäischem Umfeld zu sehen.

Iván Balassa